मूळ लेखक - जनरल व्ही. पी. मलिक , अनुवाद - समीर परांजपे , प्रकाशन - रविवार लोकसत्ता

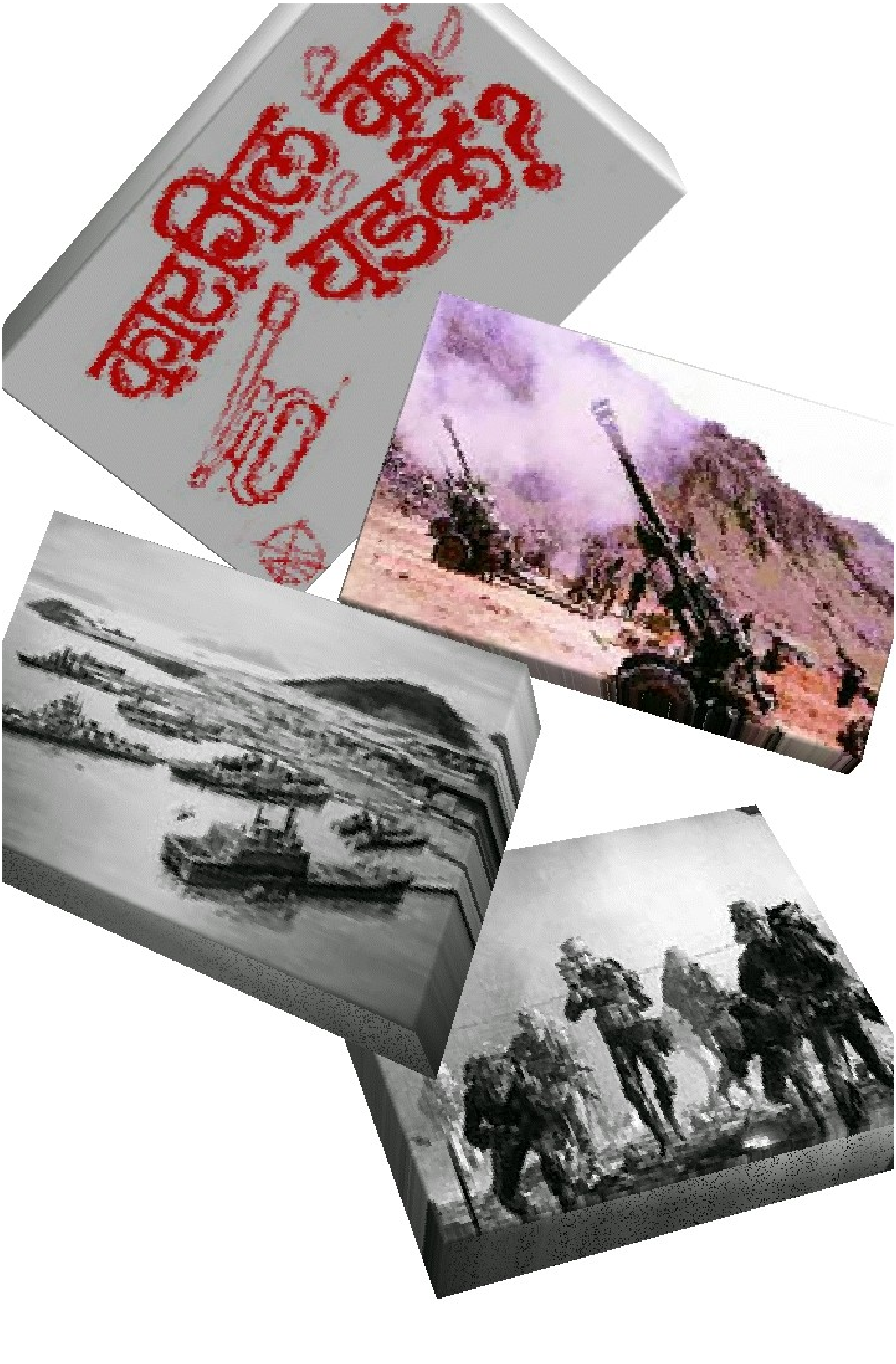

* जनरल व्ही. पी. मलिक

* अनुवाद- समीर परांजपे

('कारगिल : एक अभूतपूर्व विजय' (हिंदी), प्रकाशक : राजपाल, पृष्ठे : ३८३, किंमत : ४९५ रुपये, (मूळ पुस्तक : Kargil: From Surprise to Victory, Author : V. P. Malik)

प्रकरण

०१ कारगिल का घडले ?

०२ एक अनियंत्रित सीमारेषा
०३ गुप्तचर संस्थांचा गलथानपणा
०४ युध्दाचे सावट
०५ विजयाची चाहूल
०६ वीरश्रीचा कळस
०७ विजयाचे मानकरी
०८ भूदलाचा मानवी चेहरा
०९ तिन्ही दलांमधील समन्वय
१० पाकीस्तानचा पळपुटेपणा
११ अणु युध्दाची निर्बुध्द धमकी
१२ जिद्दिने लढण्याचा निर्धार
१३ चीनची छुपी चाल
१४ कारगिलचे राजकीय भांडवल
१५ माहीती युध्द
१६ कारगिल युद्धाचा प्रभाव
१७ कारगिल नंतरचा भारत व पाकीस्तान
१८ पाकीस्तान सुधारेल का ?

०१ कारगिल का घडले ?

पाकिस्तानचे तत्कालीन पंतप्रधान नवाज शरीफ व लष्करप्रमुख करामात यांच्यातील मतभेद १९९८ च्या सुमारास आणखी वाढले होते. करामात निवृत्त झाल्यानंतर पाकिस्तानच्या लष्करप्रमुखपदी कोणाची नियुक्ती केली जावी, यावरूनही वाद झडत होते. नवाज शरीफ यांनी एका जाहीर सभेत आपल्यावर तोंडसुख घेतले याचा राग येऊन करामात यांनी निवृत्तीआधीच लष्करप्रमुखपदाचा राजीनामा दिला. नवाज शरीफ यांनी पाकिस्तानचे नवे लष्करप्रमुख म्हणून जनरल परवेझ मुशर्रफ यांची नियुक्ती केली. त्यासाठी लष्करप्रमुखपदाचे दावेदार असलेल्या दोन वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनाही डावलण्यात आले होते.
आपला विश्वासू सहकारी म्हणून मुशर्रफ यांना नवाज शरीफ यांनी पुढे आणले. पण नंतर मुशर्रफच नवाज शरीफ यांच्यावर उलटले, हा नियतीचा काव्यगत न्यायच म्हणायला हवा. पाकिस्तानच्या लष्करप्रमुखपदाची सूत्रे हाती घेताच मुशर्रफ यांनी पाकिस्तानी लष्कराच्या १० कोअर विभागाच्या प्रमुखपदी लेफ्टनंट जनरल मेहमूद अहमद यांची नियुक्ती केली. आयएसआय या गुप्तचर संघटनेचे प्रमुख लेफ्टनंट जनरल मोहम्मद अजीज खान यांना पाकिस्तानी लष्करातील अशाच महत्त्वाच्या पदावर नियुक्त केले गेले. लाहोरमध्ये नवाज शरीफ व अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या दरम्यान होणाऱ्या बैठकीची एकीकडे तयारी चाललेली असताना दुसऱ्या बाजूस नोव्हेंबर १९९८ पासून मुशर्रफ व त्यांचे विश्वासू सहकारी कारगिलवर हल्ला करण्यासाठी आवश्यक सर्वेक्षण तसेच युद्धसामग्री एकत्रित करण्याच्या तयारीला लागले होते.

कारगिलवर हल्ला करण्याच्या मोहिमेचे 'ऑपरेशन बद्र' असे नामकरण करण्यात आले होते. या मोहिमेची प्रमुख उद्दिष्टे होती : जोजिला खिंडीच्या पूर्व दिशेला असलेल्या नियंत्रण रेषेमध्ये बदल घडविणे. या भागातून जाणाऱ्या श्रीनगर- कारगिल- लेह राष्ट्रीय महामार्गावरील वाहतूक व्यवस्था उद्ध्वस्त करणे. जम्मू-काश्मीरचा प्रश्न आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पुन्हा जोराने मांडून भारताच्या विरोधात वातावरण तापविणे. लडाखमधील इयोक नदीच्या दक्षिण तीरावरील संरक्षणदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे ठरणारे तुरतुक गाव ताब्यात घेणे.

येथूनच पाकिस्तानच्या उत्तर भागापर्यंत एक प्राचीन व्यापारी मार्गही जातो.

कारगिलवर हल्ला करण्याच्या या योजनेनुसार पाकिस्तानी सैनिकांनी जिहादी अतिरेक्यांचा वेश पांघरून आक्रमण करणे अपेक्षित होते. यासाठीची सर्व तयारी पूर्ण झाल्यानंतर पाकिस्तानी लष्कराचे उत्तर विभागाचे कमांडर (एन. एफ. सी. ए.) मेजर जनरल जावेद हसन यांच्या देखरेखीखाली १९९९ च्या एप्रिल- मे महिन्यात कारगिलमध्ये 'ऑपरेशन बद्र'ला प्रारंभ झाला. बर्फ वितळल्यानंतर व श्रीनगर- लेहला कारगिलशी जोडणारा १-ए हा भारतीय महामार्ग वाहतुकीसाठी पुन्हा खुला झाल्यानंतरच पाकिस्तानने 'ऑपरेशन बद्र'ला प्रारंभ केला, हे येथे लक्षात घेण्यासारखे आहे.

नवाज शरीफ अंधारात होते का?

कारगिलवर हल्ला करण्याच्या मुशर्रफ यांनी आखलेल्या योजनेची माहिती नवाज शरीफ यांना आधीपासूनच होती का, या विषयावर अनेकदा चर्चा झडलेली आहे. अशी माहिती आपल्याला नव्हती, असे आता नवाज शरीफ सांगत आहेत. तर मुशर्रफ यांच्या गोटातील लोक याच्या बरोबर उलट विधाने करीत आहेत. कारगिल युद्धाला जेव्हा प्रारंभ झाला तेव्हा त्यात पाकिस्तानी सैनिक नव्हे, तर मुजाहिदीन लढत आहेत, असे मुशर्रफ यांनी आपल्याला सांगितल्याचा दावा शरीफ यांनी केला आहे. कारगिल युद्ध छेडण्यामागची कारणे काय, याचा थांगपत्ताही मुशर्रफ यांनी नवाज शरीफ यांना लागू दिला नव्हता. या गोष्टीला नवाज शरीफ यांचे विश्वासू सहकारी चौधरी निसार अली खान यांनीही दुजोरा दिला आहे. कारगिल युद्धामागील छुप्या उद्देशांची माहिती शरीफ यांना सर्वप्रथम भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी दूरध्वनी करून दिली, असे सांगितले जाते.

परवेझ मुशर्रफ मात्र या घटनेची वेगळी बाजू सांगतात. कारगिल युद्धादरम्यान भारतीय लष्कराला मिळालेल्या गोपनीय माहितीनुसार, कारगिल योजनेची माहिती नवाज शरीफ यांना प्रथम ८ डिसेंबर १९९८ आणि नंतर जानेवारी १९९९ मध्ये देण्यात आली होती. मार्च १९९९ मध्ये झालेल्या बैठकीत पाकिस्तानी लष्करी अधिकाऱ्यांकडून नवाज शरीफ यांना पुन्हा एकदा कारगिल योजनेची माहिती देण्यात आली. १९९८-९९ दरम्यान शरीफ पाकिस्तानी लष्कराच्या हालचालींकडे बारकाईने लक्ष देत नव्हते, ही बाब आता समोर आली आहे. त्यामुळे नवाज शरीफ यांना मुशर्रफ यांनी कारगिल योजनेविषयी अत्यंत त्रोटक स्वरूपातच माहिती पुरविली असावी, असा निष्कर्ष या सर्व परिस्थितीचा अभ्यास केल्यानंतर काढावा

लागतो. कारगिल योजनेसंदर्भात त्रोटक माहिती असलेल्या शरीफ यांनी दुसरीकडे आपल्या भारतविरोधी भूमिकेतील आक्रमकता तसूभरदेखील कमी केलेली नव्हती.

एप्रिल १९९९ मध्ये भारताने 'अग्नी-२' या क्षेपणास्त्राची चाचणी केल्यानंतर नवाज शरीफ यांनी टीकेचा सूर लावला होता. काश्मीरमधील मानवी हक्कांच्या कथित भंगाबद्दल शरीफ सरकारमधील परराष्ट्रमंत्री सरताज अझीझ यांनी भारतावर आगपाखड केली होती. काश्मीरमधील लोकांना स्वयंनिर्णयाचा अधिकार हवा, अशी मागणी ते करीत होते. जम्मू-काश्मीरचा प्रश्न कोणत्याही पद्धतीने का होईना, ऐरणीवर यावा यासाठी नवाज शरीफ प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे कारगिल योजनेला पाठबळच पुरवीत होते. तसे पुरावे भारतीय लष्कराकडे उपलब्ध आहेत. कारगिल युद्धाला तोंड फुटल्यानंतर लगेचच शरीफ यांनी मुशर्रफ यांच्यासमवेत पाकिस्तानच्या उत्तर भागाचा दौरा केला. कारगिल युद्धात सहभागी झालेल्या पाकिस्तानी सैनिकांच्या कुटुंबीयांनी फार 'गडबड' करू नये यासाठी त्यांच्याशी संवाद साधण्याकरिता या दौऱ्याची आखणी करण्यात आली होती. कारगिल युद्धात मुजाहिदीनांच्या वेशात लढणारे दुसरे-तिसरे कोणी नसून पाकिस्तानी सैनिक आहेत, हे शरीफ सरकारने कधीच जाहीर केले नाही. या युद्धात मेलेल्या पाकिस्तानी सैनिकांचे मृतदेह ताब्यात घेण्यासाठी पाकिस्तान पुढे आले नाही. या सैनिकांच्या कुटुंबीयांमध्ये त्यामुळे अस्वस्थता निर्माण होणे साहजिकच होते. लाहोर करारावर वाजपेयी व शरीफ यांच्या स्वाक्षऱ्या होण्याआधीच शरीफ यांना पूर्ण कल्पना होती की, कारगिलच्या भागावर कब्जा करण्यासाठी पाकिस्तानी लष्कराच्या हालचाली सुरू आहेत. मात्र, त्याचा त्रोटक तपशीलच त्यांना ज्ञात होता.

सियाचेनचा बदला

कारगिल क्षेत्रामध्ये पाकिस्तानी लष्कराने युद्ध छेडण्यामागचे एक प्रमुख कारण म्हणजे

सियाचेन ग्लेशियरवर पाकिस्तानला पुन्हा कब्जा मिळवायचा होता. सियाचेन ग्लेशियर लडाखच्या पुढे काराकोरम भागात असून, त्याची लांबी ७५ कि. मी. आणि रुंदी २ ते ४ कि. मी. इतकी आहे. सियाचेनमध्ये १० हजार चौ. कि. मी.चे निर्जन क्षेत्र आहे. या ग्लेशियरची उंची १२ ते २४ हजार फूट इतकी आहे. १९४९ साली झालेल्या करारानुसार सियाचेनवर भारताचा कब्जा आहे. सियाचेनमधील युद्धविराम रेषा एनजे ९८४२ पुढील रेषेला सीमारेषा ठरविण्यात आले. ही

सीमारेषा सियाचेन ग्लेशियरच्या उत्तर भागात असून ती चीनच्या शाक्सगाम सिंदीपर्यंत जाते. हा भूभाग पाकिस्तानने चीनला १९६४ साली एकतर्फीच सुपूर्द केला. १९७१ च्या युद्धानंतर सियाचेनमधील एनजे ९८४२ या बिंदूच्या पुढे कधीही सैनिक तैनात करण्यात न आल्यामुळे हा भाग पाकिस्तानने आपल्या नकाशात दाखवायला प्रारंभ केला. त्याचप्रमाणे या भागातील हिमशिखरांवर पाकिस्तानकडून गिर्यारोहण मोहिमांचेही आयोजन करण्यात येऊ लागले. इतर देशांनीही अर्थातच याची दखल घेऊन सियाचेनचा हा भाग पाकिस्तानचाच असल्याचे नमूद करायला प्रारंभ केला. तेव्हापासून पाकिस्तानने सियाचेनवर आपला हक्क सांगायला सुरुवात केली.

सियाचेन बळजोरीने ताब्यात घेण्यासाठी पाकिस्तानी लष्कर हालचाली करीत आहे, ही माहिती मिळाल्यानंतर १९८४ मध्ये भारतीय लष्कराने सियाचेन भागात आपली पकड अधिक मजबूत केली. भारतीय लष्कराला धडा शिकवण्यासाठी कारगिल युद्धाचा प्रस्ताव १९८७ सालीच पाकिस्तानचे तत्कालीन लष्करप्रमुख मिर्जा अस्लम बेग यांनी पाक सरकारसमोर ठेवला होता. पण ती योजना प्रत्यक्षात उतरली १९९९ मध्ये!

जम्मू-काश्मीरवरून भारत-पाकिस्तानदरम्यान सुरू असलेल्या वादाने आता आंतरराष्ट्रीय स्वरूप धारण केले आहे. १९४७ व १९६५ या वर्षी काश्मीर प्रश्नावरून भारत व पाकिस्तानमध्ये दोन युद्धे झाली. १९७१ सालच्या बांगलादेश युद्धातही पाकिस्तानी लष्कराला भारताकडून पराभव पत्करावा लागला. या सगळ्याची बोच मनात असलेल्या पाकिस्तानी राज्यकर्त्यांनी दहशतवाद्यांना हाताशी धरून काश्मीरमध्ये हिंसाचार घडवायला सुरुवात केली. काश्मीरमध्ये लोकनियुक्त सरकार सत्तेवर आणण्यासाठी चाललेले प्रयत्न उधळून लावणे, निरपराध लोकांना ठार करणे अशा कारवाया सुरू झाल्या. पाकव्याप्त काश्मीरमध्ये दहशतवादी प्रशिक्षण केंद्रे उघडली गेली. इतके करूनही भारताची काश्मीरवरील पकड ढिली होत नाही, हे पाहूनच पाकिस्तानने कारगिल युद्धाची कुरापत काढली व स्वत:चा खरा चेहरा जगाला दाखवून दिला.

०२ एक अनियंत्रित सीमारेषा

भारतातील जम्मू-काश्मीर हे राज्य व पाकिस्तान यांच्यामध्ये १०४९ कि.मी. लांबीची आंतरराष्ट्रीय सीमा, नियंत्रण रेषा तसेच वास्तविक भू-स्थिती रेषा (ए.जी.पी.एल.) अस्तित्वात आहे. ए.जी.पी.एल. रेषा शकसगाम खिंडीजवळ समाप्त होते. शकसगाम खिंड १९६४ साली पाकिस्तानने एकतर्फी चीनच्या हवाली केली. अशा रीतीने जम्मू-काश्मीरवर आणखी एक आघात झाला.

जम्मू-काश्मीरच्या दक्षिण-पश्चिम दिशेला आंतरराष्ट्रीय सीमेवर पंजाब राज्य आहे. येथील सीमेच्या प्रारंभापासून अखनूर (जम्मू शहर) पर्यंत १९९ कि.मी. लांबीची सीमारेषा तत्कालीन जम्मू-काश्मीरची सीमा व पश्चिम पंजाबची (सध्या हा भाग पाकिस्तानात आहे.) सीमा यांच्यामध्ये सीमाव्यवस्थेनुसार सध्या अस्तित्वात आहे. जम्मू-काश्मीरचा वाद जगासमोर आणण्यासाठी १९८० साली पाकिस्तानने ही सीमा ‘कामचलाऊ‘ असल्याचा प्रचार सुरू केला. १९६५ व १९७१ साली या भागामध्ये भारत आणि पाकिस्तानी लष्करात तुंबळ रणसंग्राम होऊनही येथील आंतरराष्ट्रीय सीमारेषेत कोणताही बदल घडला नाही. या परिसरात स्थानिक लोकांच्या मदतीशिवाय सीमेपलीकडून घुसखोरी होणे केवळ अशक्य आहे. या सीमाभागातून मोठ्या नद्या वाहतात. या नद्यांच्या पात्रांतूनच मार्गक्रमण करीत दहशतवादी पाकिस्तानातून भारतात येत असतात.

आंतरराष्ट्रीय सीमा व लडाखमधील तुर्तुकजवळ एन. जे. ९८४२ या बिंदूच्या मध्ये ७४० कि.मी. लांबीची नियंत्रण रेषा आहे. १९७२ साली झालेल्या सिमला करारानुसार १७ डिसेंबर १९७१ ची युद्धविराम रेषा स्पष्टपणे अधोरेखित केली जाईल, असे ठरविण्यात आले होते. त्याचाच परिपाक म्हणून ही नियंत्रण रेषा दर्शविण्यात आली.

नियंत्रण रेषेचा पहिला भाग अखनूरहून पीरपंजाल पर्वतश्रेणीपर्यंत नदी व डोंगराळ भागांतून जातो. येथील काही शिखरांची उंची नऊ हजार फुटांहून अधिक असून, तेथे हिवाळ्यात

मोठ्या प्रमाणावर बर्फवृष्टी होते. येथील भाग दुर्गम असून, वाहतुकीची व्यवस्थाही फारशी चांगली नाही. नियंत्रण रेषेला समांतर जाणारा एक रस्ता जम्मूला राजौरी व पुंछ या भागांना जोडण्याचे काम करतो. एका भागात भारतीय व पाकिस्तानी सैनिकांचे खंदक आमनेसामने आहेत. सीमेपलीकडून दहशतवाद्यांच्या होणाऱ्या घुसखोरीचे प्रमाण या भागात सर्वाधिक आहे. १९६५ मध्ये भारत-पाक युद्धादरम्यान या भागातूनच मोठी घुसखोरी झाली होती. येथील १६ गावे खाली करून तेथील रहिवाशांचे अन्यत्र पुनर्वसन करावे, अशी सूचना १९९० साली लष्कराने जम्मू-काश्मीर राज्य सरकारला केली होती. पण ती अव्हेरली गेली.

पीरपंजाल व त्याला लागून असलेल्या क्षेत्रामध्ये हिमशिखरांची उंची वाढत गेली आहे. ९ हजार ते १७ हजार फुटांपर्यंत उंच असलेल्या या हिमशिखरांवर भारतीय लष्कराने आपल्या चौक्या स्थापन केल्या आहेत. काश्मीर खोऱ्यामध्ये वाहतुकीसाठी उत्तम रस्ते बांधण्यात आलेले आहेत. मात्र जसजसे सीमेकडे सरकत जाऊ तशी रस्ते, वाहतूक यांची व्यवस्थाही जेमतेमच आहे. येथून एक मुख्य मार्ग उरी, कुपवाडा, केजालवन यांना जोडलेला आहे. त्यानंतर मात्र लष्कराच्या चौक्यांपर्यंत पोहचण्यासाठी पाऊलवाटा, खेचर, घोडे यांचाच उपयोग करावा लागतो.

काश्मीरमध्ये ट्री-लाइन फक्त १० हजार फूट उंचीपर्यंत असून यातले तराई वन ५ ते ८ हजार फूट उंचीपर्यंतच अस्तित्वात आहे. काश्मीरमध्ये होणारी घुसखोरी रोखणे हे भारतीय लष्करासमोरील कठीण आव्हान आहे. येथील नियंत्रण रेषेच्या दोन्ही बाजूला- विशेषत: किशनगंगा नदीच्या दोन्ही तीरांवर परस्परांपासून खूप दूरवर वसलेली गावे आहेत. किशनगंगा नदीच्या पलीकडच्या तीरावरील पाकिस्तानव्याप्त काश्मीरच्या भागातील गावांकडे येणारे रस्ते भारतीय लष्कराच्या नजरेच्या टप्प्यात येतात. मात्र गावांमधून आयएसआय दहशतवादी प्रशिक्षण शिबिरे चालविते आणि नंतर हे दहशतवादी किशनगंगा नदीचे पात्र ओलांडून भारतात घुसखोरी करतात.

भारतीय भूभागात लडाख व काश्मीर खोऱ्याला जोडण्याचे काम श्रीनगर- कारगिल- लेह महामार्ग हा एकमेव रस्ता करतो. हिमवृष्टीमुळे जोजिला खिंड बंद झाल्याने दरवर्षी नोव्हेंबर ते जून यादरम्यान हा मार्ग बंद असतो. लडाखला जाण्यासाठी हिमाचल प्रदेशातील पठाणकोट- मनालीहून पुढे एक पर्यायी मार्ग उपलब्ध आहे. मात्र वाहतुकीच्या दृष्टीने अत्यंत त्रासदायक असलेला हा मार्ग हिवाळ्यात पाच महिने बंदच असतो.

पाकव्याप्त काश्मीरमध्ये बुर्जीलहून बोईलपर्यंत जाण्यासाठी एक मार्ग उपलब्ध आहे. दुसरा मार्ग सकईहून निघतो.

या क्षेत्रामध्ये लोकांची वस्ती विरळ आहे. द्रासमध्ये जेमतेम दहा हजार लोकवस्ती असून, त्यातील ९५ टक्के सुन्नी व ५ टक्के शिया मुसलमान आहेत. कारगिल, मटासिक व तुर्तुक यांची लोकसंख्या एक लाखाच्या आसपास असावी. त्यात ८० टक्के शिया मुसलमान व अन्य बौद्धधर्मीय आहेत. लडाखच्या इतर भागांमध्ये बौद्धधर्मीय बहुसंख्येने राहतात. शिया मुसलमान व बौद्धधर्मीय दहशतवादाच्या विरोधात आहेत. सिमला करारानुसार ठरविण्यात आलेली नियंत्रण रेषेची मर्यादा कायम ठेवण्यात भारत व पाकिस्तानी लष्कराला आजवर तरी यश आले आहे. कधीमधी या नियंत्रण रेषेचा काही भाग ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न दोन्ही देशांकडून झाला. त्यासंदर्भात दावे- प्रतिदावेही करण्यात आले. १९८० च्या दशकामध्ये या नियंत्रण रेषेचे उल्लंघनाबरोबरच दोन घटना घडल्या. कारगिलमध्ये दलुनांग येथे पाकिस्तानी लष्कराने, तर गुलाब नामक क्षेत्रात भारतीय सैन्याने घुसखोरी केली होती. पाकिस्तानी सैन्याची आक्रमक चाल रोखण्यासाठी तुर्तुक व सियाचेन क्षेत्रामध्येही भारतीय सैन्याने नियंत्रण रेषा ओलांडून कुरघोडी करण्याचा प्रयत्न केला होता.

जम्मू-काश्मीरची आंतरराष्ट्रीय सीमा, नियंत्रण रेषा, पाकिस्तानला लागत असलेली ए. जी. पी. एल. तसेच चीनला खेटून असलेली नियंत्रण रेषा यांच्या संरक्षणासाठी भारतीय लष्कराने व्यापक व्यूहरचना केली आहे. १९९९ च्या कारगिल युद्धादरम्यान या सीमारेषा सांभाळण्याची जबाबदारी भारतीय लष्कराच्या १५ व १६ कोअरमध्ये विभागण्यात आली होती. १६ कोअरकडे दक्षिणी भाग- रावी नदीपासून पीरपंजाल पर्वतरागांपर्यंतचा प्रदेश सांभाळण्याची जबाबदारी होती, तर उत्तरेचा भाग १५ व्या कोअरच्या अधिपत्याखाली होता. दहशतवाद्यांची सीमेपलीकडून होणारी घुसखोरी रोखणे व सीमेचे रक्षण ही जबाबदारी या दोन्ही कोअरकडे होती.

१९७१ च्या भारत-पाक युद्धादरम्यान ३ इन्फ्रंट्री डिव्हिजनच्या अख्यत्यारित तीन ब्रिगेड होत्या. तेव्हा कारगिल क्षेत्र १२१ (स्वतंत्र) इन्फ्रंट्री ब्रिगेडच्या संरक्षणाखाली होते, तर पूर्व लडाखमध्ये ७० व ११४ इन्फ्रंट्री ब्रिगेड तैनात करण्यात आल्या होत्या. १९८५ मध्ये सियाचेन ग्लेशियरमध्ये सैन्य तैनात करण्यात आल्यानंतर २८ इन्फ्रंट्री डिव्हिजनची स्थापना झाली. या इन्फ्रंट्रीकडे पश्चिम लडाखच्या संरक्षणाची जबाबदारी आहे. १२१ (स्वतंत्र) इन्फ्रंट्री ब्रिगेडचा समावेशही आता २८ इन्फ्रंट्री डिव्हिजनमध्ये करण्यात आला आहे. चोरबारच्या उत्तर

सियाचेन ग्लेशियर क्षेत्राची जबाबदारी नव्याने स्थापित १०२ इन्फ्रंट्री ब्रिगेडकडे आहे.

काश्मीर खोऱ्यात दहशतवाद्यांच्या घुसखोरीचे प्रमाण वाढू लागताच उत्तर कमांडच्या सहकार्याने सेना मुख्यालयाने एक सर्व्हेक्षण १९९१ मध्ये केले. दहशतवाद्यांच्या घुसखोरीत वाढ होत असलेली पाहून १८ इन्फ्रंट्री डिव्हिजन व ५३ इन्फ्रंट्री ब्रिगेडची मुख्यालये लडाखमध्ये स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

१९९३ मध्ये चीनशी झालेल्या समझोत्यानुसार लडाख भागातून भारतीय जवानांची संख्या कमी करण्यात आली. मात्र, या भागातील चीन व पाकिस्तानच्या हालचालींवर बारकाईने लक्ष ठेवले जात होते. १९९१ ते १९९७ या काळात पश्चिम व पूर्व लडाखमध्ये तैनात असलेल्या भारतीय जवानांच्या संख्येत सतत कपात होत होती. या हालचालींवर पाकिस्तान बारकाईने लक्ष ठेवून होता. त्यातूनच १९९९ साली कारगिलमध्ये घुसखोरी करण्याचा निर्णय पाकिस्तानने घेतला. काश्मीरमध्ये सीमेवर गेल्या ५२ वर्षांत परंपरागत पद्धतीनेच सैन्य तैनात केले जात असे. येथील दुर्गम व डोंगराळ भाग पाहता भारतीय हद्दीत घुसून पाकिस्तानी सैनिक भारतीय चौक्या ताब्यात घेतील, असे कोणालाही वाटले नव्हते.

१२१ (१) इन्फ्रंट्री ब्रिगेड सेक्टरच्या अधिपत्याखालील या भागात पुढील ठिकाणी सैनिक तैनात करावेत, असे भारतीय लष्कराला वाटले नव्हते- चोरबार ला-संग्रुटी २५ कि.मी., बिंदू ५२९९- बिमबार ला ९ कि.मी., बिमबार ला एल. ओ. सी.- मारपो ला ९.५ कि.मी., मारपो ला- क्रावबाल रिंड- ३६ ९ कि.मी. प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेच्या दोन्ही बाजूंमधील ही ठिकाणे एक तर निर्जन आहेत व तेथे पोहोचण्यासाठी उत्तम रस्ते नाहीत. कारगिल युद्धानंतर भारतीय लष्कराने या जागांवरही आपली नजर अधिक करडी केली आहे.

०३ गुप्तचर संस्थांचा गलथानपणा

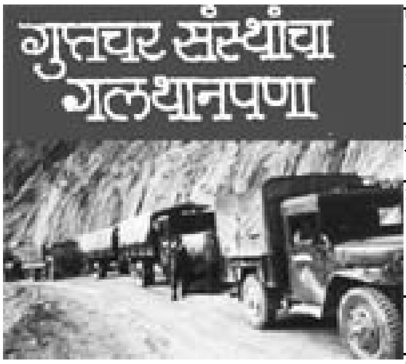

पाकिस्तानने कारगिल युद्धासाठी जी पूर्वतयारी सुरू केली होती, तिचा मागमूसही भारतीय गुप्तचर यंत्रणांना लागू नये, ही दुर्दैवाची बाब आहे. शत्रूच्या हालचाली टिपण्यात येणारे अपयश हे लष्करी गुप्तचर संघटनांसाठी नेहमीच चिंतेचा विषय असते. अर्थात् अशी माहिती मिळवणेही तितकेसे सोपे नसते. भारतीय गुप्तचर यंत्रणांमधील समन्वय व संपर्क खूपच कमी झाला होते, हे कारगिल युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर ठसठशीतपणे सर्वांसमोर आले.

भारताविरुद्ध युद्ध छेडण्यासाठी नजीकच्या काळात पाकिस्तान कोणतीही हालचाल करणार नाही, असा गोपनीय अहवाल 'रॉ'ने छातीठोकपणे १९९८ साली दिला होता. पाकिस्तान आणि त्यांचे लष्कर आर्थिक अरिष्टात सापडले आहे, असा अहवाल सप्टेंबर १९९८ मध्ये 'रॉ'ने दिला. मात्र, पाकिस्तानकडून मर्यादित स्वरूपाचे युद्ध छेडले जाईल, त्याच काळात पाकिस्तान काश्मीरमध्ये अघोषित युद्ध आणि सीमेपलीकडून होणारी घुसखोरी व घातपाती कारवाया सुरूच ठेवील, असे मतही 'रॉ'ने आपल्या या अहवालामध्ये व्यक्त केले होते.

वाजपेयी- नवाज शरीफ यांच्यामध्ये मार्च १९९९ मध्ये झालेल्या करारानंतर 'रॉ'ने दिलेल्या अहवालात म्हटले होते की, करारानंतरही पाकिस्तान भारतविरोधी कारवायांमध्ये खंड पडू देणार नाही. आपल्या देशातील आरोग्य, शिक्षण, तुरुंग, आयात-निर्यात यांसारख्या काही खात्यांचा कारभार सुधारण्यासाठी पाकिस्तान लष्करी प्रशासनाचा उपयोग करेल. या अहवालातून 'रॉ'ने अंतिम निष्कर्ष काढला होता की, भारताविरुद्ध युद्ध छेडणे हे पाकिस्तानला आर्थिकदृष्ट्या परवडण्यासारखे नाही. परंतु कारगिल भागात मर्यादित स्वरूपात आक्रमण करण्यासाठी पाकिस्तानी लष्कर हालचाल करीत आहे, याचा साधा उल्लेखही या अहवालात नव्हता. जम्मू-काश्मीरमध्ये होत असलेल्या जिहादी कारवायांवर इंटेलिजन्स ब्युरोने लक्ष केंद्रित केले होते. या राज्यातील द्रास-कारगिल भागातल्या सीमेपासून १५० कि. मी. दूर पाकिस्तानी हद्दीमध्ये दहशतवादी प्रशिक्षण शिबिरे चालविण्यात येत आहेत आणि या भागातून द्रास- कारगिलमध्ये दहशतवाद्यांची मोठ्या प्रमाणावर

घुसखोरी होणार असल्याचा अहवाल इंटेलिजन्स ब्युरोने जून १९९८ मध्ये दिलेला होता. हा अहवाल राष्ट्रीय संरक्षण सल्लागार तसेच संरक्षण व गृहमंत्रालयांनाही पाठविण्यात आला होता.

दहशतवादी कारवाया याच केंद्रबिंदूभोवती रॉ व इंटेलिजन्स ब्युरो यांचे अहवाल फिरत होते. १९९९ सालच्या उन्हाळ्यात कारगिल क्षेत्रामध्ये पाकिस्तानकडून होणारे घुसखोरीचे प्रयत्न व घातपाती कारवायांसंदर्भात भारतीय लष्कराला रॉ व इंटेलिजन्स ब्युरोकडून विशेष माहिती मिळू शकली नाही. कारगिल क्षेत्रामध्ये पाकिस्तान शस्त्रास्त्रांची जुळवाजुळव करीत आहे, तसेच त्यांच्या हद्दीतील रस्त्यांच्या दुरुस्तीचे काम मोठ्या प्रमाणावर हाती घेण्यात आले आहे, अशी पुसटशी माहिती भारतीय गुप्तचर संस्थांना मिळाली होती. पण त्याकडे फारशा गांभीर्याने बघण्यात आले नाही. याच काळात कारगिल भागात पाकिस्तानी सैन्याकडून होणाऱ्या गोळीबाराच्या घटनांमध्ये वाढ होत राहिली. कारगिलमधील स्थानिक लोक व भारतीय लष्कराचे जवान यांचे संबंधही या काळात काहीसे तणावपूर्ण बनलेले होते. त्यामुळे कारगिलमध्ये पाकिस्तानकडून नेमक्या काय हालचाली सुरू आहेत, याची खात्रीलायक माहिती मिळणेही अवघड होऊन बसले होते.

कारगिल युद्धानंतर भारतीय लष्कराने नेमलेल्या चौकशी समितीने काही बाबी आपल्या अहवालात स्पष्टपणे नमूद केल्या आहेत. या अहवालात म्हटले आहे की, कारगिलमध्ये पाकिस्तानने लष्करीदृष्ट्या अवघड अशी युद्धाची पूर्वतयारी अत्यंत गोपनीय रीतीने केली व भारतीय गुप्तचर संस्थांना त्याचा थांगपत्ता लागला नाही, हे मान्यच करायला हवे. हिवाळ्यामध्ये पाकिस्तान कारगिल भागात काही लष्करी हालचाली करेल याची शक्यताच कोणी गृहीत धरलेली नव्हती. ऐन हिवाळ्यात आपल्या सैनिकांचा जीव धोक्यात घालण्याचा वेडेपणा कोणताही सुबुद्ध लष्करी अधिकारी करणार नाही, याची सर्वांनाच खात्री होती.

कारगिल युद्धात मारल्या गेलेल्या पाकिस्तानी सैनिकांकडून जप्त करण्यात आलेल्या डायऱ्यांमधील नोंदीवरून असे दिसते की, १९९३ पासूनच कारगिल क्षेत्रामध्ये दहशतवाद्यांची घुसखोरी करण्याच्या मोहिमेला पाकिस्तानने प्रारंभ केला होता. १९९९ साली मशकोहमध्ये झालेल्या हिमस्खलनामध्ये कित्येक पाकिस्तानी सैनिक ठार झाले होते. जी लष्करी कारवाई भारतीयांना अशक्यप्राय वाटत होती, ती कारवाई पाकिस्तानने गुप्तपणे पार पाडली. हिवाळ्यामध्ये कारगिल भागात पाकिस्तानी सैन्य मोठ्या संख्येने घुसखोरी करू शकणार नाही, असा भारतीय लष्कराचा होरा होता. परंतु सर्व संकटांवर मात करून पाकिस्तानने आपल्या सैनिकांच्या छोट्या छोट्या तुकड्या कारगिलमधील भारतीय लष्कराच्या रिकाम्या

चौक्या ताब्यात घेण्यासाठी पाठविल्या.

हिवाळ्यामध्ये अतिउंचावरील काही चौक्या रिकाम्या करण्याची भारतीय लष्कराची सवय कारगिल युद्धाच्या प्रारंभी पाकिस्तानने हेरली होती. ही सवयच पाकिस्तानने केलेल्या युद्धाचे प्रमुख कारण बनली. हिवाळ्यामध्ये या भागात इतके बर्फ साचते, की या चौक्यांपर्यंत पायी चालत जाणेही मुश्कील होते. हिवाळा सरल्यानंतर भारतीय लष्कर पुन्हा या चौक्यांवर पहारे बसवते. १९९७ मध्ये तीनदा आणि १९९८ मध्ये ११ वेळा सियाचेन भागामध्ये पाकिस्तानने हिवाळ्यात रिकाम्या भारतीय चौक्या ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यामुळे हिवाळ्यात सियाचेनमधील चौक्यांच्या रक्षणासाठी अतिरिक्त जवान तैनात करण्याचे पाऊल भारतीय लष्कराने टाकले होते. मात्र, ही सुबुद्धी कारगिल क्षेत्रामध्ये त्यांना झाली नाही. दरवर्षी हिवाळ्यात कारगिल क्षेत्रातल्या अति उंचीवरील आठ चौक्या भारतीय जवान रिकाम्या करीत असत.

सियाचेनमध्ये घडणाऱ्या घटनांच्या पार्श्वभूमीवर १९९८-९९ च्या दरम्यान हिवाळ्यामध्ये कारगिलमधील अति उंचावरील एकही चौकी रिकामी न करण्याचा आदेश १५ कोअरच्या मुख्यालयाने दिला. मात्र, तरीही १२१ (१) इन्फंट्री ब्रिगेड, १३ इन्फंट्री डिव्हिजनने कारगिलमधील एक चौकी रिकामी केलीच. तसेच त्याविषयी १५ कोअर मुख्यालयाला नीट माहितीही देण्यात आली नाही. काकसार क्षेत्रातील दक्षिण-पश्चिम दिशेस ‘बजरंग‘ नावाच्या चौकीवर ८ ते १० जवान तैनात असत. १९९८-९९ च्या हिवाळ्यात अन्य चौक्यांप्रमाणेच याही चौकीवर जवान तैनात करण्यात येणार होते. मात्र, मार्च १९९९ मध्ये मोठ्या प्रमाणावर हिमवृष्टी झाल्याने बजरंग चौकीवर तैनात असलेल्या जवानांना तेथून हटविण्यात आले. त्यानंतर १४ मे १९९९ रोजी बजरंग चौकी परिसरात घुसखोरी होत नाही ना, याची पाहणी करण्यासाठी गेलेल्या सौरभ कालिया व अन्य पाच भारतीय जवानांना पाकिस्तानी सैनिकांनी पकडले. बजरंग चौकी रिकामी करण्याचा आदेश भारतीय लष्करातील कोणत्या अधिकाऱ्याने आणि कशापायी दिला होता, याची चौकशीही कारगिल युद्धानंतर नेमलेल्या लष्करी समितीने केली.

कारगिल युद्धामध्ये पाकिस्तानी लष्कराने कपटनीतीचा पुरेपूर वापर केला. जिनिव्हा कराराच्या अनुच्छेद ४३ व ४४ मधील तरतुदींचा भंग करून पाकिस्तानी सैनिकांनी दहशतवाद्यांच्या वेशात कारगिलमध्ये घुसखोरी केली. पाकिस्तानातून घुसखोरी करून अनेक दहशतवादी काश्मीरमध्ये येतात. या दहशतवाद्यांच्या बुरख्याआडून पाकिस्तानी सैनिकांनी

कारगिलमधील भारतीय चौक्यांवर कब्जा मिळविला. दुसऱ्या बाजूस पाकिस्तानने- ‘हे आपले सैनिक नाहीत, तर काश्मीरसाठी लढणारे स्वातंत्र्यसैनिक आहेत,‘ असा प्रचार आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सुरू ठेवला. सर्वसाधारण नागरिक व दहशतवादी यांच्यातील फरकाची व्याख्या जिनिव्हा करारातील तरतुदींमध्ये देण्यात आली असल्याने याही मुद्द्यावर भारताला कोंडीत पकडण्याचा प्रयत्न पाकिस्तानने सुरू ठेवला होता.

अर्थात पाकिस्तानची ही कपटनीती कारगिल युद्ध सुरू झाल्यानंतरच्या काळात- म्हणजे जून १९९९ पर्यंत यशस्वी होत राहिली. कारगिलवर पाकिस्तानी लष्करानेच आक्रमण केले आहे, अशी सुस्पष्ट माहिती देणारे अहवाल नंतर रॉ व इंटेलिजन्स ब्यूरोकडून येऊ लागले. भारतीय गुप्तचर यंत्रणांमध्ये समन्वयाचा असलेला अभाव, इतरांशी स्पर्धा करण्याच्या ईर्ष्येमुळे मिळालेली महत्त्वाची माहिती दडपून टाकणे- असे अनेक प्रकार गुप्तचर संस्थांकडून केले जातात. कारगिल युद्धादरम्यानही गुप्तचर संस्थांची ही जित्याची खोड संपलेली नव्हती...

०४ युध्दाचे सावट

लष्करप्रमुख या नात्याने मी १० मे १९९९ रोजी पोलंड व झेकोस्लाव्हिया या देशांच्या दौऱ्यावर रवाना झालो. लष्करप्रमुखांच्या विदेश दौऱ्याला प्रथम पंतप्रधान व परराष्ट्रमंत्री परवानगी देतात. त्यानंतर या दौऱ्याचा तपशील ठरविला जातो. या पूर्वनियोजित दौऱ्यावर रवाना होईपर्यंत सियाचेन सीमेवर पाकिस्तानी लष्कराकडून फार मोठे कटकारस्थान रचले जातेय, याची कोणतीही माहिती गुप्तचर संस्थांकडे उपलब्ध नव्हती. सैन्य अभियान (डी. जी. एम. ओ.)चे महानिदेशक लेफ्टनंट जनरल निर्मलचंद्र विज यांनी ४- ५ मे १९९९ रोजी लेह व कारगिलचा दौरा केला. त्यावेळीदेखील पाकिस्तानी घुसखोरांसंदर्भातील कसलीही माहिती त्यांना भारतीय लष्करी अधिकाऱ्यांकडून देण्यात आली नाही. या भागात गोळीबाराच्या छोट्या-मोठ्या घटना वगळता फारसे काही घडत नसल्याचाच निर्वाळा भारतीय गुप्तचर संस्था देत होत्या.

१२ मे १९९९ च्या संध्याकाळी ब्रिगेडियर अशोक कपूर यांनी नवी दिल्लीतील अन्य वरिष्ठ लष्करी अधिकाऱ्यांशी संपर्क साधला असता कळलेली माहिती धक्कादायक होती. बटालिक क्षेत्रामध्ये काही दहशतवाद्यांनी घुसखोरी केली होती. या दहशतवाद्यांना हुसकावून लावण्यासाठी ३ इन्फंट्री डिव्हिजनच्या मुख्यालयाने कारवाई सुरू केली होती. कारगिलमध्ये सुमारे १००-१५० जिहादी दहशतवाद्यांनी घुसखोरी केल्याची माहिती उत्तर कमांड मुख्यालयाकडून मिळाली होती. ही सर्व माहिती मला व्हर्साय येथे कळविण्यात आली. संरक्षणमंत्री जॉर्ज फर्नांडिस यांनी नॉर्दन आर्मी कमांडट लेफ्टनंट जनरल कृष्ण पाल यांच्याबरोबर परतापूर (श्योक्र रिंवड, लेह) व कारगिलचा त्याच दिवशी दौरा केला होता. जम्मू-काश्मीर नियंत्रण रेषेवरील काही भारतीय भूभाग दहशतवाद्यांनी आपल्या ताब्यात घेतल्याचे व त्यांची संख्या ३०० पर्यंत असल्याचे चित्र एव्हाना स्पष्ट होऊ लागले होते. या दहशतवाद्यांवर कारवाई करण्यासाठी १५ कोअर मुख्यालयाने ८ माऊंटन डिव्हिजनच्या ५६ माऊंटन ब्रिगेडला तैनात राहण्याचा आदेश दिला. त्याआधीच ८ शीख बटालियन द्रास येथे लष्करी कारवाईसाठी रवानादेखील झालेली होती.

या घुसखोर दहशतवाद्यांना हुसकावून लावण्यात भारतीय जवानांना यश येत नव्हते. वाटते त्यापेक्षा कितीतरी पट अधिक या दहशतवाद्यांची संख्या असावी, असेही एव्हाना वाटू लागले होते. दहशतवादी कधीही भूभागावर कब्जा करायचा प्रयत्न करीत नाहीत. त्यामुळे या कारवाईमध्ये पाकिस्तानी लष्कराचाच हात असावा, अशीही शंका घेण्यास जागा होती. द्रास-कारगिलमध्ये पाकिस्तानातून घुसखोरी केलेल्यांना हुसकावून लावण्यासाठी भूदलाला लढाऊ हेलिकॉप्टर्सची मदत हवी होती. पण इतक्या उंचीवर लढाऊ हेलिकॉप्टर्सची कसलीही मदत होऊ शकणार नाही, असे सांगून भारतीय हवाई दलही सहकार्य देण्यास तयार नव्हते. या घटना घडत असताना मला विदेश दौऱ्याहून माघारी फिरा, असा आदेश तत्कालीन संरक्षणमंत्री जॉर्ज फर्नांडिस वा अन्य कुणीही दिला नव्हता, याचा मुद्दाम उल्लेख करायला हवा. १९ मे रोजी मी विदेश दौऱ्यावरून परतत असतानाच १५ कोअरचे जी. ओ. सी. लेफ्टनंट जनरल कृष्ण पाल यांनी श्रीनगर येथे घेतलेल्या एका पत्रकार परिषदेत सांगितले की, द्रास-कारगिल येथे भारतीय लष्कराने घुसखोरांच्या विरोधात सुरू केलेली कारवाई स्थानिक स्वरूपाची आहे. अप्रत्यक्ष युद्धात पराभव पत्करावा लागल्याने कारगिलच्या निमित्ताने युद्धजन्य भीती निर्माण करण्यासाठी व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर या प्रश्नासंदर्भात कांगावा करण्याकरिता या घुसखोरांना पाकिस्तानी लष्कर सक्रिय मदत करीत आहे. कारगिलमधून घुसखोरांना हुसकावून लावण्यास कदाचित अधिक वेळ लागू शकतो.

द्रास-कारगिल भागात घुसखोरांनी ताब्यात घेतलेली ठिकाणे, त्यांच्याकडे असलेल्या मशिनगन्स, हातबॉम्ब, तोफा इत्यादी शस्त्रसामुग्री पाहता ही सर्व पाकिस्तानी लष्कराचीच करणी आहे, हे आमच्या लक्षात येऊ लागले होते. पण तोवर बराच उशीर झाला होता. या सर्व घुसखोरांनी काळ्या रंगाची सलवार-कमीज परिधान केलेली होती. या घुसखोरांबद्दल आम्हाला काहीही माहीत नाही, असे सांगून पाकिस्तानी डी. जी. एम. ओ.ने कानावर हात ठेवले. त्यामुळे हे घुसखोर नेमके आहेत तरी कोण, याची खडान्‌खडा माहिती त्वरेने मिळविण्याचा आदेश १५ कोअरला देण्यात आला.

दरम्यान संरक्षणविषयक कॅबिनेट समितीच्या बैठकीत रॉ, इंटेलिजन्स ब्युरोच्या वतीने अशी माहिती देण्यात आली की, कारगिलमध्ये घुसखोरी केलेल्यांमध्ये ७० टक्के दहशतवादी व ३० टक्के पाकिस्तानी सैनिक आहेत. मात्र, मी जोर लावल्यानंतर पंतप्रधानांनी असा आदेश दिला की, कारगिलमधील घुसखोरीत कोण सामील आहे, हे शोधून काढावे, तसेच संरक्षणाच्या दृष्टीने विश्लेषण करणारा एक विस्तृत अहवाल मंत्रिमंडळाच्या बैठकीसमोर सादर करण्यासाठी तयार करण्यात यावा.

पाकिस्तानचे तत्कालीन लष्करप्रमुख परवेझ मुशर्रफ व पाकिस्तानी लष्कराचे जनरल स्टाफ प्रमुख मोहम्मद अजीझ खान यांच्यातील कारगिल घुसखोरीसंदर्भात झालेले संभाषण रेकॉर्ड करण्यात भारतीय गुप्तचर यंत्रणांना यश आले होते. त्यानंतर गुप्तचर यंत्रणांनी अधिक 'सक्रिय' होऊन अशी माहिती दिली की, कारगिलमध्ये घुसखोरी केलेल्यांमध्ये सत्तर टक्के पाकिस्तानी सैनिक व ३० टक्के दहशतवादी आहेत. मात्र, भारतीय भूदलाच्या सूत्रांकडून मिळालेल्या माहितीनुसार, कारगिलमध्ये घुसखोरी केलेले सर्वचजण पाकिस्तानी सैनिक असण्याची शक्यता होती. भारतीय लष्कराची दिशाभूल करण्यासाठी पाकिस्तानी सैनिक वेगळ्याच अर्थाचे संभाषण वायरलेसवरून करीत असावेत, असा मला संशय होता. अर्थात माझ्या या वक्तव्याकडे पंतप्रधानांनी लक्ष दिले नाही.

पाकिस्तानने कारगिलमध्ये केलेल्या कारवाईचे इंगित जाणून घेण्यात भारतीय गुप्तचर यंत्रणांना जे घोर अपयश आले ते ठसठशीतपणे सामोरे यावे, यासाठीच या बैठकीचा सविस्तर वृत्तांत मी कथन केला. लाहोरमध्ये दोन्ही देशांच्या पंतप्रधानांदरम्यान करार होत असतानाच पाकिस्तानी लष्कर कारगिलमध्ये घुसखोरीच्या योजनेला अंतिम रूप देत होते. दहशतवाद्यांचा मुखवटा धारण करून पाकिस्तानी सैनिकांनी कारगिलमध्ये घुसखोरी केली होती. पाकिस्तानच्या या लष्करी कारवाईचे वर्णन भारतीय गुप्तचर संस्था 'दहशतवाद्यांची घुसखोरी' असेच करीत राहिल्या. पाकव्याप्त काश्मीरमध्ये सुरू असलेली दहशतवादी प्रशिक्षण शिबिरे तसेच उन्हाळ्यात त्यांच्या चालणाऱ्या घातपाती कारवाया प्रमाण मानून भारतीय गुप्तचर संस्था गाफील राहिल्या. या दहशतवाद्यांनी परिधान केलेले काळ्या रंगाचे सलवार-कमीज तसेच त्यांचे रेडिओ संभाषण यामुळे भारतीय गुप्तचर यंत्रणांची सपशेल दिशाभूल झाली होती.

९ जून १९९९ रोजी श्रीनगर येथील १५ कोअरच्या मुख्यालयात मी बराच वेळ खर्ची घातला. कारगिलच्या कारवाईला प्रारंभ झालेला असताना १५ कोअरच्या अधिपत्याखालील सैनिकांकडे असलेली शस्त्रे व दारूगोळ्याची कमतरता तसेच अन्य बाबींवर मी इतर अधिकाऱ्यांशी विस्तृत चर्चा केली. कारगिल क्षेत्रात लष्करी कारवाईसाठी आवश्यक ती सारी शस्त्रास्त्रे व उपकरणे दुसऱ्या डेपोतून मागविली जावीत, असा आदेश मी दिला.

त्याच दिवशी रात्री ११ वाजता मी माझ्या खोलीत झोपण्यासाठी गेलो, तेवढ्यात एक अधिकारी कर्नल चोपडा माझ्याकडे आले. त्यांनी आश्चर्याने विचारले की, 'आपण पूर्वी केलेल्या दौऱ्यापेक्षा आता कारगिलमधील स्थिती अतिशय गंभीर आहे. १५ कोअरमधील अधिकाऱ्यांनी आपल्याला संपूर्ण स्थितीची नीटशी कल्पना दिलेली दिसत नाही. दहशतवाद्यांची केंद्रे

असलेली काश्मीरमधील ३६ ठिकाणे लाल बिंदूंनी अधोरेखित केलेला नकाशा मागील दौऱ्यात आपल्याला दाखविण्यात आला होता. या दौऱ्यात तुम्हाला सादर केलेल्या नकाशात अशा ठिकाणांची संख्या ४८ वर पोहोचली आहे. सर, तुमच्यापासून काहीतरी लपवले जातेय असा मला संशय आहे,‘ असे कर्नल विजय चोपडा यांनी मला सांगितले. त्यावर मी उत्तरलो, ‘नकाशात लाल बिंदू त्या ठिकाणी शत्रू असल्याचे ठोसपणे सांगण्यासाठी किंवा तसा संशय व्यक्त करण्यासाठी अधोरेखित केलेले असतात. ताज्या नकाशात लाल बिंदूंची वाढ झाली असेल तर याचा अर्थ शत्रू कुठे कुठे आहे, याची पक्की खबर भारतीय लष्कराला आहे. त्यामुळे त्या ठिकाणांहून शत्रूला हुसकावून लावण्यात आपण यशस्वी होऊ व युद्धाचे सावट तरी दूर होईल.‘

मला वाटते, माझ्या या उत्तराने कर्नल विजय चोपडा यांना त्या रात्री शांत झोप लागली असावी!

०५ विजयाची चाहूल

२४मे १९९९ नंतर कारगिल युद्धासंदर्भात संरक्षणविषयक कॅबिनेट समिती (सी. सी. एस.), लष्कराच्या तिन्ही दलांच्या प्रमुखांची समिती (सी. ओ. एस. सी.) अशा अनेक स्तरांवर सखोल चर्चा होत होती. कारगिल युद्धामध्ये विजय मिळविण्यासाठी भारताने कोणते लष्करी व राजकीय धोरण राबवावे, यावर सुदैवाने या समित्यांचे एकमत झालेले होते. भारतीय हद्दीत घुसखोरी झालेली असल्यामुळे स्वतःवर पूर्ण नियंत्रण राखत घुसखोरांचा नायनाट करायचा, असे राजनैतिक दृष्टिकोनातून ठरविले गेले. घुसखोरांशी लढताना नियंत्रण रेषा पार न करण्याचे बंधन भारतीय लष्करावर असल्यामुळे पाकिस्तानशी युद्ध पुकारल्याची औपचारिक घोषणाही करता येत नव्हती.

कारगिलमध्ये सुरू झालेल्या संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर पाकिस्तानी लष्कराच्या मनात गोंधळ निर्माण करणे आवश्यक होते. आंतरराष्ट्रीय सीमारेषा तसेच प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषा कमीत कमी वेळात ओलांडून शत्रूवर हल्लाबोल करता येईल अशा पद्धतीने सीमेवर भारतीय सैन्य तैनात करणे आवश्यक होते. अशा तऱ्हेने सैन्य तैनात केल्यास पाकिस्तानवर प्रचंड दबाव येणार होता. तसेच त्यांच्या लष्कराचे लक्ष कारगिलवरून अन्यत्र वळणार होते. त्यामुळे ही महत्त्वपूर्ण योजना तयार करण्यात भारतीय लष्कराच्या तिन्ही दलांचे प्रमुख गढून गेले होते.

पाकिस्तानला लागून असलेल्या आंतरराष्ट्रीय सीमेवर युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी भारतीय लष्कराची जमवाजमव करण्याचे आदेश जारी करणे, जम्मू-काश्मीर, विशेषतः कारगिल क्षेत्रामध्ये अतिरिक्त सैन्य तैनात करणे, पाकिस्तानपेक्षा आपले लष्करी सामर्थ्य जास्त असल्याचा प्रत्यय त्यांना आणून देणे, अगदी कमी वेळेत आदेश मिळूनही प्रतिचढाई करण्यास भारतीय लष्कराला दक्ष ठेवणे- अशी काही उद्दिष्टे भारतीय लष्कराच्या तिन्ही दलांच्या प्रमुखांनी ठरविली आणि त्याची तात्काळ अंमलबजावणीही सुरू झाली. कारगिल मुद्द्यावरून भारतीय लष्कर पाकिस्तानच्या दिशेने

बंदुका रोखून असले तरी चीनला लागून असलेल्या सीमेवरील पहारादेखील अधिक कडक करण्यात आला. भारतीय लष्कराच्या १५ कोअरच्या कक्षेतील प्रदेशामधील हालचालींवर जरा अधिक बारकाईने लक्ष देणे सुरू झाले.

नियंत्रण रेषा ओलांडायची नाही, असा आदेश भारतीय लष्कराला केंद्र सरकारने दिलेला असला तरी प्रत्यक्ष युद्धभूमीवर काय परिस्थिती ओढवेल, हे कोणालाच सांगता येत नाही. आदेश मिळाल्यानंतर अवघ्या सहा दिवसांच्या आत हालचाल करून, तसेच आंतरराष्ट्रीय सीमारेषा ओलांडून शत्रूच्या हद्दीतील ठिकाणांवर प्रखर हल्ले चढवता आले पाहिजेत अशा तऱ्हेने सीमेवर भारतीय लष्कर तैनात करा, असा आदेश मी जारी केला. जोजिलाच्या पूर्वेला श्रीनगर-लेह मार्गावर शत्रूचा असलेला धोका लक्षात घेता कारगिल भागात जाण्यासाठी पठाणकोट- मनाली- लपाशी- लेह या दुसऱ्या मार्गाचा उपयोग करून भारतीय लष्कराने तैनातीसाठी वेगवान हालचाली केल्या.

तत्कालीन केंद्रीय संरक्षणमंत्री जॉर्ज फर्नांडिस यांच्याबरोबर ३० मे १९९९ रोजी मी द्रास-कारगिलचा दौरा केला. प्रत्यक्ष संघर्षभूमीवर जाऊन परिस्थितीचा आढावा घेण्याची जॉर्ज फर्नांडिस यांची इच्छा होती. कारगिल परिसरात राहणाऱ्या जनतेशी फर्नांडिस यांना संवाद साधायचा होता. कारगिल युद्धाला तोंड फुटल्यानंतर मीही प्रथमच या भागाचा दौरा करीत होतो. लेफ्टनंट जनरल कृष्ण पाल- जी. ओ. सी. १५ कोअर, मेजर जनरल मोहिंदर पुरी- जी. सी. सी. माऊंटन डिव्हिजन व मेजर जनरल अशोक हक्कू हे तीन वरिष्ठ अधिकारी कारगिल दौऱ्यात आमच्यासमवेत होते. कारगिल युद्धाचे नेतृत्व करण्याची जबाबदारी मी मेजर जनरल मोहिंदर पुरी यांच्यावर सोपविली. घाईगर्दी न करता कारगिल युद्धातील डावपेचांची आखणी करा, आवश्यक ती सर्व मदत तातडीने पुरविली जाईल, असे मी मेजर जनरल मोहिंदर पुरींना सांगितले.

द्रास- कारगिलमध्ये युद्धसदृश्य वातावरण आहे असे या भेटीदरम्यान मला काही जाणवले नाही. रोजच्याप्रमाणेच भारतीय लष्करी जवान आपली कामे पार पाडत होते. द्रास-कारगिलमध्ये असलेल्या दोन भारतीय छावण्यांसमोर खंदक खणण्यात येत होते. मात्र, हे काम अशारीतीने चालले होते की, पाकिस्तानी सैन्य किंवा विमानांनी हल्ला चढविला तर हे खंदक लगेचच उद्ध्वस्त होऊ शकले असते. संरक्षण व्यवस्थेतील अशा छोट्या छोट्या त्रुटी

दूर करत मी भारतीय लष्कराच्या तैनातीकडे डोळ्यांत तेल घालून लक्ष देऊ लागलो.

कारगिल युद्धाच्या झळा आता पाकिस्तानला बसू लागल्या. कारगिल मुद्द्यावर चर्चा करावी यासाठी पाकिस्तान व आंतरराष्ट्रीय समुदायाकडून भारतावर दबाव येण्यास सुरुवात झाली. भारताने स्वतःच्या हद्दीतील घुसखोरांवर सुरू केलेले हवाई हल्ले बंद करावेत, असे पाकिस्तानचे तत्कालीन पंतप्रधान नवाज शरीफ यांनी सांगितले. मात्र, हा प्रस्ताव भारताने फेटाळून लावला. लगोलग पाकिस्तानचे परराष्ट्रमंत्री सरताज अझीझ यांना चर्चेसाठी तातडीने भारतात पाठविण्याचा प्रस्ताव शरीफ यांनी पेश केला. त्याला मात्र केंद्र सरकारने रुकार दिला. भारत आणि पाकिस्तानदरम्यान होणाऱ्या या चर्चेकडे माझे लक्ष लागलेले होते. भारतीय लष्कराच्या दृष्टीने तोटयाचा ठरेल असा समझोता होऊ नये यासाठी मी देव पाण्यात घालून बसलो होतो. १९६२ साली चीनयुद्धाच्या वेळी झालेला समझोताही भारतीय लष्कराच्या मुळावर आला होता. त्याची पुनरावृत्ती कारगिल युद्धाच्या वेळी व्हायला नको होती.

१२ जून १९९९ रोजी सरताज अझीझ नवी दिल्लीत पोहोचले. युद्धबंदी, नियंत्रण रेषेवर देखरेखीसाठी भारत व पाकिस्तानचा संयुक्त कार्यगट स्थापन करणे तसेच पुढील आठवड्यात भारताच्या परराष्ट्रमंत्र्यांनी चर्चेसाठी पाकिस्तानला येणे- असे प्रस्ताव त्यांनी सादर केले. मात्र पाकिस्तानचे हे सारे प्रस्ताव भारताने धुडकावून लावले. जोपर्यंत पाकिस्तानी घुसखोर भारताच्या हद्दीतून माघारी जात नाहीत, तोपर्यंत पाकिस्तानशी कसलीही चर्चा करणार नाही, असे ठामपणे भारताचे परराष्ट्रमंत्री जसवंतसिंग यांनी सांगितले. याद्वारे घुसखोरांचा बीमोड करणे हेच राजनैतिक व लष्करी धोरणाचे सामायिक उद्दिष्ट आहे, हे भारताने पाकिस्तानला ठामपणे दाखवून दिले.

१९९९ च्या जून महिन्यात भाषण करताना पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी म्हणाले की, भारतीय लष्कर आंतरराष्ट्रीय सीमा ओलांडणार नाही. परंतु पंतप्रधानांनी भावी काळात असे वक्तव्य करू नये, असे मत मी त्यांचे राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार ब्रजेश मिश्रा यांच्याकडे नोंदविले. जून १९९९ च्या मध्यास कारगिलमधील युद्धस्थिती अधिकच चिंताजनक बनली होती. युद्धाचा विस्तार करण्याच्या विचारात भारत सरकार होते. आणखी फार काळ आम्ही स्वतःवर 'नियंत्रण' ठेवू शकत नाही, असा स्पष्ट संदेश अमेरिकेचे राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार सॅन्डी बर्गर यांना ब्रजेश मिश्रा यांनी दिला. अमेरिकेने भारताची ही भूमिका फारच गांभीर्याने घेतली.

कारगिल युद्धामुळे पाकिस्तानातही वेगवेगळे तरंग उमटायला लागले. आंतरराष्ट्रीय सीमेवर युद्धसामग्री व सैन्याची जमवाजमव करून भारत तणाव वाढवीत आहे, असा आरोप पाकिस्तानच्या डी.जी.एम.ओ.ने भारतीय डी.जी.एम.ओ.शी १५ जून १९९९ रोजी हॉटलाइनवरून बोलताना केला. भारतीय हवाई दलाने डोरियाल या पाकिस्तानी भागावर रॉकेटने हल्ला केल्याचाही आरोप यावेळी करण्यात आला. त्यानंतर दुसऱ्याच दिवशी पंतप्रधान नवाज शरीफ यांनी विखारी वक्तव्य करताना सांगितले की, ‘कारगिलचा मुद्दा काश्मीर समस्येशी जोडला गेला आहे. काश्मिरी लोकांच्या आकांक्षा लक्षात घेऊन काश्मीरच्या प्रश्नावर योग्य तोडगा काढला जात नाही तोपर्यंत कारगिलसारखी स्थिती वारंवार उत्पन्न होत राहील.‘

हे सर्व घडत असताना भारतीय लष्कराने तोलोलिंग व पॉइंट ५१४० वर पुन्हा ताबा मिळविला. त्यामुळे प्रत्यक्ष युद्ध टळण्यास मदत झाली. द्रास क्षेत्रामध्ये तोलोलिंग या चौकीवर घुसखोरांच्या रूपातील पाकिस्तानी सैनिकांनी कब्जा केला होता. तोलोलिंग द्रासपासून पाच कि.मी. दूर असून, श्रीनगर- कारगिल- लेह मार्गावर नियंत्रण ठेवण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे ठिकाण आहे. तोलोलिंगवर कब्जा करून पाकिस्तानी घुसखोरांनी भारतीय लष्कराला मोठा शह दिला होता. २२ व २३ मे १९९९ रोजी ५६ माऊंटन ब्रिगेडने तोलोलिंगवर पुन्हा कब्जा मिळविण्यासाठी घाईगर्दीने आखलेली मोहीम अयशस्वी ठरली होती. या ब्रिगेडने १३ जून रोजी तोलोलिंगच्या पॉइंट ५१४० कॉम्प्लेक्सवर दुसऱ्यांदा संपूर्ण तयारीनिशी चढाई केली. तेव्हा पाकिस्तानी घुसखोर व भारतीय जवानांमध्ये सलग पाच दिवस झालेल्या चकमकीनंतर १७ जूनला तोलोलिंगवर भारताचा राष्ट्रध्वज पुन्हा फडकू लागला व २० जून रोजी पॉइंट ५१४० वर भारताने पुन्हा ताबा मिळविला.

कारगिल युद्धात भारताची दिवसागणिक सरशी होत होती. कारगिलमधील डोंगराळ प्रदेश हा अत्यंत दुर्गम आहे. तोलोलिंग व पॉइंट ५१४० च्या विजयानंतर पाकिस्तानी घुसखोरांच्या ताब्यात असलेल्या चौक्यांवरून त्यांना हुसकावून लावण्यात भारतीय लष्कराला यश येत होते. २० जून १९९९ रोजी पॉइंट ५१४० (द्रास), २१ जूनला पॉइंट ५२०१ (बटालिक), २९ जूनला थ्री पिम्पल्स (द्रास), २ जुलैला जुबार कॉम्प्लेक्स (बटालिक), ४ जुलैला टायगर हिल (द्रास), ७ जुलैला पॉइंट ४८७५ (मशकोह) येथून पाकिस्तानी घुसखोरांचा नायनाट करण्यात भारतीय लष्कराला यश मिळाले. हे तडाखे बसत असताना पाकिस्तानने भारताशी

पुन्हा चर्चा सुरू करण्यासाठी चार सूत्री कार्यक्रम सादर केला. या चर्चा प्रस्तावाला 'ट्रॅक-२' असे नाव देण्यात आले होते.

* नियंत्रण रेषेची मूळ स्थिती कायम राहण्यासाठी दोन्ही देशांनी संयम बाळगायला हवा.

* वाजपेयी-शरीफ यांच्यादरम्यान झालेल्या लाहोर कराराच्या अनुषंगाने सर्वंकष चर्चेला त्वरित प्रारंभ व्हावा.

* मुजाहिदीनांचा बीमोड करण्यासाठी पाकिस्तान कठोर पावले उचलेल.

*विशिष्ट मुदतीत चर्चेच्या माध्यमातून काश्मीर प्रश्नावर योग्य तोडगा काढावा.

ही चतु:सूत्री मान्य असल्यास भारतात येऊन चर्चा करण्याची आपली तयारी असल्याचे पाकिस्तानचे तत्कालीन पंतप्रधान नवाज शरीफ यांनी कळविले होते. अर्थात ही चतु:सूत्री वाजपेयींनी फेटाळून लावली. जोपर्यंत पाकिस्तानी घुसखोर भारतीय हद्दीतून निघून जात नाहीत, तोपर्यंत चर्चा होणार नाही. तसे न झाल्यास भारत उचित कारवाई करेल, असे वाजपेयींनी ठणकावून सांगितले. आता पाळी होती पाकिस्तानची- डोके शांत ठेवून सदसद्विवेकबुद्धीने निर्णय घेण्याची...

०६ वीरश्रीचा कळस

तोलोलिंगमधील प्रत्येक शिखरावर किमान सहा ते आठ पाकिस्तानी घुसखोर कब्जा करून बसलेले आहेत, हे लक्षात येताच त्यांना हुसकावून लावण्याची कामगिरी ५६ माऊंटन ब्रिगेडने १८ ग्रेनेडियरकडे सोपविली. २२-२३ मे १९९९ रोजी १८ ग्रेनेडियरच्या जवानांनी तोलोलिंगमध्ये घुसखोरांवर तोफा, मशिनगन, मीडियम मशिनगन (एम. एम. जी.) या शस्त्रांच्या साहाय्याने जोरदार हल्ला चढविला. भारतीय जवानांनी तीनही दिशांनी घुसखोरांची नाकेबंदी करायला सुरुवात केल्यानंतर त्यांनीही तिखट प्रतिकार करायला सुरुवात केली. २६ मे रोजी घुसखोरांवर सर्वात प्रथम हवाई हल्ला करण्यात आला. परंतु एम. आय.- १७ या हेलिकॉप्टरच्या माध्यमातून शिखरांवर तळ ठोकून बसलेल्या पाकिस्तानी घुसखोरांवर चढविण्यात आलेले हल्ले फारसे प्रभावी ठरत नव्हते, ही वस्तुस्थिती होती.

२९ मे रोजी भारतीय हवाई दलाचे एक एम. आय.- १७ हेलिकॉप्टर घुसखोरांनी पाडले.

तोलोलिंगच्या लढाईमध्ये भारतीय जवानांची अवस्था खूपच कठीण झाली होती. तहान-भूक विसरून रणमैदानात उतरलेल्या सैनिकांना बर्फाच्या ढिगाऱ्यांतून चालताना पाण्याने चिंब व्हावे लागे. या युद्धात आधी फारशी जीवितहानी झाली नव्हती, नंतर मात्र मृतांची संख्या वाढायला लागली. आपल्या सहकाऱ्यांचे मृतदेह परत छावणीवर आणणेही रणांगणावर लढणाऱ्या जवानांना मुश्कील होऊन गेले होते. तोलोलिंग क्षेत्रातून घुसखोरांना हुसकावून लावायचेच, या निर्धाराने ५६ माऊंट ब्रिगेडचे कमांडर ए. एन. आऊल यांनी २ राजपुताना रायफलकडे ही जबाबदारी सोपविली. २ राजपुताना रायफलने १२ जून १९९९ रोजी तोलोलिंगवर आक्रमण केले. २ राजपुताना रायफल्सच्या ए, बी, सी, डी अशा चार कंपन्यांनी तोलोलिंग शिखरावरील

घुसखोरांवर तुफानी गोळीबार केला. या घमासान लढाईमध्ये घुसखोर मारले गेले व तोलोलिंग भारतीय जवानांच्या ताब्यात आले. पाकिस्तानी घुसखोरांनी पुन्हा एकदा तोलोलिंगवर कब्जा करण्याचा केलेला प्रयत्नही हाणून पाडण्यात आला. १३ जून रोजी २ राजपुताना रायफल्सने तिरंगा ध्वज तोलोलिंगच्या शिखरावर पुन्हा फडकविला.

तोलोलिंगपासून सुमारे दीड कि. मी. दूर असलेले पॉइंट ५१४० हे ठिकाण पाकिस्तानी घुसखोरांच्या कब्जातून मोकळे करण्याचा आदेश जून १९९९ च्या मध्याला ५६ माऊंट ब्रिगेडने १३ जम्मू-काश्मीर रायफल्स व १४ ग्रेनेडियर्सना दिला. पॉइंट ५१४० च्या तळाला असलेल्या व सुमारे ८०० मीटर दूर असलेल्या रॉकी नॉबवर कब्जा करण्याचे लक्ष्य १३ जम्मू-काश्मीर रायफल्सला देण्यात आले. १५ जून १९९९ ला या कारवाईस प्रारंभ झाला तेव्हा घुसखोरांनी भारतीय जवानांवर तुफानी गोळीबार केला. या घुसखोरांना भारतीय जवानांनी १५५ एम. एम. बोफोर्स मीडियम तोफांद्वारे मारा करून जोरदार प्रत्युत्तर दिले. रॉकी नॉब हे ठिकाण तोफांच्या टप्प्यात आणण्यात आले. रॉकी नॉब येथे भूदलाच्या आठ जवानांना वीरमरण आले. रॉकी नॉबपाठोपाठ ९ व १० क्रमांकाचे टेकाडही भारतीय जवानांनी आपल्या कब्जात आणले.

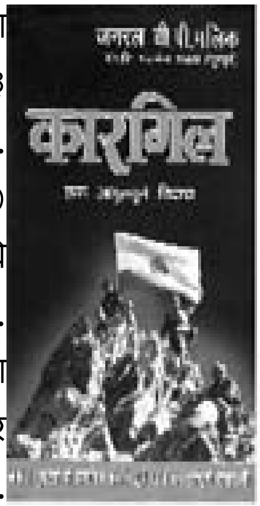

१८ जून १९९९ रोजी १३ जम्मू-काश्मीर रायफल्सने पॉइंट ५१४० येथून घुसखोरांना हुसकावून लावण्यासाठी मोहीम हाती घेतली. या मोहिमेचे स्वरूप व्यापक असल्याने पॉइंट ५१४० च्या विविध दिशांनी भारतीय जवानांनी घुसखोरांभोवती फास आवळण्यास प्रारंभ केला. या युद्धात कॅप्टन विक्रम बात्रा यांनी कुशल नेतृत्व केले. चार पाकिस्तानी सैनिकांना विक्रम बात्रा यांनी चकमकीत ठार केले. वरिष्ठांना आपल्या या यशाचे वर्णन विक्रम बात्रा यांनी 'दिल माँगे मोअर' या शब्दांत कळविले. पॉइंट ५१४० वरील निर्णायक आक्रमणाचे नेतृत्व कॅप्टन एस. एस. जामवाल यांनी केले. पॉइंट ५१४० वर पाकिस्तानी घुसखोरांनी सात खंदक खणले होते. ते सर्व नष्ट करून पाकिस्तानी घुसखोरांना भारतीय जवानांनी पळवून लावले.

त्यानंतरचा टप्पा होता- ब्लॅक टूथ व एरिया रॉकी. हे भाग पाकिस्तान्यांच्या तावडीतून सोडविणे आवश्यक होते. नागा बटालियनच्या सैनिकांनी घनघोर लढाई करून १२ जूनला या दोन्ही ठिकाणांवर ताबा मिळविला. भारतीय जवानांच्या पदरी यश येत असतानाच दुसऱ्या बाजूस आपले सहकारी वीरगतीस प्राप्त होताना बघणेही त्यांच्या नशिबी आले होते. २८ जून १९९९ रोजी पॉइंट ४७०० वर भारतीय जवानांनी आक्रमण सुरू केले. अवघ्या एक दिवसात पॉइंट ४७०० वर कब्जा मिळवून भारतीय जवानांनी रॉकी व संगर या दोन शेजारील टेकाडांवरही ठाण मांडले. याच सुमारास थ्री पिम्पल्स या शिखरांवर आक्रमण करण्याची तयारी २ राजपुताना रायफल्सने चालविली होती. २७ जूनला १२० तोफा, मोर्टार, रॉकेटच्या साहाय्याने थ्री पिम्पल्सवर भारतीय जवानांनी हल्ला चढविला. पाकिस्तानी घुसखोरांनी थ्री पिम्पल्स परिसरातून काढता पाय घेतल्याने हा परिसरही भारताच्या पुन्हा ताब्यात आला.

जून १९९९ च्या शेवटच्या आठवड्यामध्ये १८ ब्रिगेडियर्सचे जवान टायगर हिलवर ठाण मांडून बसलेल्या पाकिस्तानी घुसखोरांपर्यंत पोहोचण्याचे योग्य मार्ग शोधू लागले. विविध दिशांनी टायगर हिलवर आक्रमण करण्याची रणनीती ठरविण्यात आली. आक्रमणाच्या प्रारंभी १२० फिल्ड व मध्यम पल्ल्याच्या तोफा, १२२ एम. एम. मल्टी बॅरल ग्रेड रॉकेट लाँचर व मोर्टार यांच्या साहाय्याने टायगर हिलवरील शत्रूवर हल्ला चढविण्यात आला. भारताच्या लष्करी इतिहासात टायगर हिलच्या निमित्ताने प्रथमच युद्धाचे थेट प्रक्षेपण दूरचित्रवाहिन्यांनी केले. भारतीय हवाई दलाने २-३ जुलै १९९९ ला टायगर हिलवर हल्ले चढविले. टायगर हिल पश्चिमेला २२२० मीटर व दक्षिणेला १००० मीटर पसरलेली आहे. ३ जुलैला संध्याकाळी सात वाजता खराब हवामान असताना १८ ग्रेनेडियरच्या जवानांनी आक्रमणास प्रारंभ केला. 'ए' कंपनीने ४ जुलै १९९९ पासून टायगर हिलच्या परिसरात आगेकूच सुरू ठेवली होती. पूर्व दिशेने कॅप्टन सचिन निंबाळकर हे 'डी' कंपनीला घेऊन पुढे सरसावत होते. दुसऱ्या बाजूस 'सी' कंपनीने लेफ्टनंट बलवानसिंह यांच्या नेतृत्वाखाली शत्रूवर अचानक हल्ला चढविला. ४ जुलै १९९९ रोजी टायगर हिलवरील शत्रूवर तोफगोळ्यांचा मारा केल्यावर सचिन निंबाळकर व बलवानसिंह आपल्या सैनिकांसहित टायगर हिलवर पोहोचले. टायगर हिलच्या शिखरावरील पाकिस्तानी घुसखोरांची रसद जोपर्यंत तोडली जात नाही तोपर्यंत येथील युद्ध जिंकणे कठीण आहे, हे लक्षात आल्यावर ८ शीख पलटणीच्या सैनिकांना टायगर हिलवरील हेल्मेट व इंडिया गेट ही ठिकाणे कब्जात घेण्यासाठी पाठविले गेले.

टायगर हिलवर सुरू असलेल्या चकमकीत दोन्ही बाजूंचे जवान धारातीर्थी पडत होते. घनघोर युद्धानंतर अखेर ८ जुलै १९९९ रोजी भारतीय लष्कराने टायगर हिलवर कब्जा मिळविला. मश्कोत खोऱ्यात पाकिस्तानी घुसखोरांनी पॉइंट ४८७५ वर कब्जा केल्याने श्रीनगर- कारगिल- लेह मार्गावरील भारतीय सैन्याच्या हालचालींना धोका निर्माण झाला होता. १३ जम्मू-काश्मीर रायफलने पॉइंट ४८७५ वर आक्रमण करून ५ जुलै १९९९ रोजी दुपारी हे ठाणे ताब्यात घेतले.

मात्र, भारतीय लष्कराने पाकिस्तानी घुसखोरांच्या तावडीतून पॉइंट ५२०३, ४८१२, खालूबार ही ठाणीही सोडवून घेतली. द्रास कारगिल युद्धाचा विस्तार बटालिक उपक्षेत्र हनीफ, कसर या भागांतही झालेला होता. तेथे सर्व पाकिस्तानी घुसखोरांना मार खावा लागला. कारगिलचे युद्ध २६ जुलै १९९९ रोजी समाप्त झाले. तोपर्यंत भारतीय जवानांनी आठ पाकिस्तानी सैनिकांना पकडले होते. तसेच पाककडून मोठ्या प्रमाणावर शस्त्रास्त्रे जप्त करण्यात आली होती. कारगिल युद्धामध्ये ठार झालेल्या पाकिस्तानी घुसखोरांकडून जे सामान जप्त करण्यात आले, त्यात या लढाईत घुसखोरांच्या रूपात सहभागी झालेल्या पाकिस्तानी सैनिकांची ओळखपत्रे व डायऱ्याही मिळाल्या. त्यामुळे कारगिलवर पाकिस्तानी लष्करानेच आक्रमण केले होते, ही वस्तुस्थिती ठळकपणे समोर आली.

कारगिल युद्धामध्ये पाकिस्तानी लष्कर व घुसखोरांकडून जप्त करण्यात आलेली शस्त्रास्त्रे व दारूगोळा

१२५ एमएम अँटी-एअरक्राफ्ट मशीनगन्स- ४

युनिव्हर्सल मीडियम मशिनगन्स- ४०

तिपाईयुक्त हेवी मशिनगन्स- ९

रायफल (जी-३/ चिनी/ एम १६/ स्वयंचलित/ एलएलआर)- ८०

रॉकेट लाँचर (आरपीजी)- १४

ऑटोमॅटिक ग्रेनेड लाँचर- ५

मोर्टार (८१ एमएम/ ५१ एमएम/ ६० एमएम)- १०

१२० एमएम मोर्टार- ३

स्वीपर रायफल्स- ६

२३ एमएम गन- १

१४.५ एमएम के पीव्हीटी- १

पीआयकेए मशीनगन्स- ४

३७ एमएम ट्विन बॅरल एअर डिफेन्स गन- १

लाँचरयुक्त स्टिंगर प्रक्षेपणास्त्रे- २

१०५ एमएम हॉवित्झर तोफा- ३

विविध प्रकारचा दारूगोळा- ६ टन

सुरुंग स्फोटके- ४४३२

ग्रेनेड- ९५२

०७ विजयाचे मानकरी

कारगिलच्या युद्धामध्ये लष्करातील विविध विभागांनी अत्यंत मोलाची कामगिरी बजावली. त्यांच्या कर्तृत्वाचा आढावा घेण्याचा मोह मला आवरत नाही. डोंगराळ प्रदेशामध्ये युद्धादरम्यान आघाडीवरील सैनिक पराक्रमाची शर्थ करीत आगेकूच करीत राहतात, पण पिछाडीवर असलेल्या सैनिकांकडून मिळणाऱ्या भक्कम सहकार्यावरच त्यांची ही प्रगती अवलंबून असते. द्रास-कारगिलच्या पर्वतीय क्षेत्रात पार पडलेली 'ऑपरेशन विजय' ही कामगिरी युद्धशास्त्रीयदृष्ट्यादेखील अत्यंत अवघड अशीच होती. भारतीय लष्कराच्या तोफखान्याने शत्रूच्या ठिकाणांवर अचूक नेम साधून त्यांची ठाणी उद्ध्वस्त केली. दुर्बल झालेल्या शत्रूंवर शेवटचा हल्लाबोल करणे त्यामुळे भारतीय जवानांना अधिक सुकर झाले. कारगिलमध्ये नियंत्रणरेषेच्या दोन्ही बाजूस युद्ध झाले. त्यामध्ये तोफा, हॉवित्झर, मोर्टार, एक रॉकेट बॅटरीसहित ५० तोफखाना युनिट तैनात करण्यात आले होते. शत्रूकडून होणारे बॉम्बहल्ले निष्प्रभ करण्यासाठी भारतीय लष्कराने ही जय्यत तयारी केली होती. नव्वद दिवसांच्या आसपास चाललेल्या या कारवाईत भारतीय तोफखान्याने सुमारे अडीच लाख तोफगोळे व रॉकेटस् यांचा शत्रूवर मारा केला. पॉइंट ४८७५, तोलोलिंग, टायगर हिल परिसरातील शत्रूच्या चौक्यांवर दर पाच मिनिटांना सुमारे १८०० तोफगोळ्यांचा मारा केला जात होता.

पर्वतीय युद्धामध्ये तोफगोळ्यांच्या भडिमारासाठी भारतीय लष्कराने प्रथमच फिल्डगन, १५५ एम. एम. बोफोर्स हॉवित्झर, १३० एम. एम. गन, १२२ एम. एम. ग्रेड मल्टी-बॅरल रॉकेट लाँचर यांचा उपयोग केला व हा प्रयोग अत्यंत यशस्वी ठरला. १७ कि. मी. इतक्या दूरपर्यंतच्या प्रदेशात अचूकरीत्या तोफगोळ्यांचा मारा करणे त्यामुळे शक्य झाले. शत्रूंनी कब्जात घेतलेला प्रदेश मिळवण्यासाठी आगेकूच करणारे भारतीय लष्कराचे जवान शत्रूकडील छोट्या स्वरूपाच्या शस्त्रास्त्रांनी टिपले जात होते. कारगिलमध्ये बजावलेल्या अतुलनीय कामगिरीबद्दल ३४ तोपचींना शौर्यपदक प्रदान केले गेले. १४१ फिल्ड रेजिमेंट, १९७ फिल्ड रेजिमेंट, १०८ मीडियम रेजिमेंटसारख्या आर्टिलरी युनिटस्ना लष्करप्रमुखांच्या हस्ते प्रशस्तीपत्रे देण्यात आली.

लष्कराच्या तिन्ही दलांकडे आता स्वतःच्या लढाऊ विमानांचा ताफा आहे. कारगिल युद्धामध्ये भूदलाच्या लढाऊ विमानांनी अनन्यसाधारण कामगिरी बजावली. या युद्धात भाग घेणाऱ्या दोन स्क्वाड्रननी '२५00 मिशन'वर २७00 तास उड्डाण केले. हेलिकॉप्टर जितक्या जास्त उंचीपर्यंत जाऊ शकते तेथपर्यंत जाऊन किंवा त्याच्याही खालच्या उंचीवरून भूदलाच्या लढाऊ विमानांनी उड्डाण करून शत्रूचे तळ उद्ध्वस्त करण्याकरता बॉम्बहल्ले चढविले. कारगिलमध्ये शत्रूच्या चौक्यांच्या अगदी जवळ जाऊन भारतीय हेलिकॉप्टर्सनी आपल्या लष्कराला साधनसामग्री पोहोचविण्याचे काम चोखपणे पार पाडले. एका हेलिकॉप्टरमधून २५0 जवान व २00 टन सामान उतरविले जात असे. पाकिस्तान्यांनी चालविलेल्या तोफगोळ्यांच्या माऱ्यातूनही भारतीय हेलिकॉप्टर्सनी युद्धक्षेत्रातून आपल्या ९७0 जखमी जवानांना सुरक्षित स्थळी हलविण्याचे काम केले. याकामी 'चित्ता' या हेलिकॉप्टरची विशेष मदत झाली. भूदलाच्या विमान व हेलिकॉप्टर्सनी बजावलेल्या कामगिरीमध्ये सिंहाचा वाटा असलेल्या मेजर गौतम शशिकुमार खोत, मेजर प्रभूनाद प्रसाद यांना वीरचक्र प्रदान करण्यात आले. भूदलाच्या हवाई कोअरला एक युद्धसेवा पदक, तीन शौर्यचक्र, एक सेनापदक (विशिष्ट) असे पुरस्कार देण्यात आले.

या विभागाला युद्धाच्या दरम्यान अनेक कठीण कार्ये पार पाडावी लागतात. भूसुरुंग पेरणे किंवा काढून टाकणे, सापळे रचणे, रस्ते, पूल, हॅलिपॅड तयार करणे, युद्ध-मैदानात सुरक्षा चौकी तसेच तात्पुरती निवासव्यवस्था तयार करणे- या सर्व कामांसाठी कारगिल युद्धामध्ये १२ इंजिनीयर रेजिमेंट तैनात करण्यात आली होती. युद्धादरम्यान या रेजिमेंटने आठ कि.मी. लांबीचा ९ क्लास रस्ता (ट्रक जाऊ शकेल इतपत रुंदीचा तयार करण्यात आलेला रस्ता '९ क्लास रस्ता' नावाने ओळखला जातो.), खेचर जाऊ शकतील अशा पद्धतीचा २५0 कि.मी.चा रस्ता तयार केला. त्याचप्रमाणे खेचर जाऊ शकतील अशा रस्त्यांपैकी ३0 कि.मी. लांबीच्या रस्त्याची दुरुस्ती तसेच ७0 हॅलिपॅडची बांधणी अशी कामे १२ इंजिनीयर रेजिमेंटने पार पाडली. भारतीय जवानांनी तिखट प्रतिकार करायला सुरुवात केल्यानंतर विविध चौक्यांवरून पाकिस्तानी सैनिक माघार घेऊ लागले. मात्र पाकिस्तानी सैनिकांनी वाटेत पेरलेले भूसुरुंग निकामी करणे ही अवघड जबाबदारी या १२ इंजिनीयर कोअरने पार पाडली. असे सुमारे ५000 सुरुंग निकामी करण्यात आले. या इंजिनीयरिंग कोअरला लागणाऱ्या साधनसामग्रीची बहुतांशी ने-आण हेलिकॉप्टरमार्फतच करण्यात आली.

आधुनिक युद्धशास्त्रात दूरसंचार यंत्रणेलाही विशेष महत्त्व आहे. सैन्याच्या कारवाईसंदर्भातील सूचना देण्यासाठी व रणभूमीवरील प्रत्यक्ष हालचाल टिपण्यासाठी दूरसंचार यंत्रणा महत्त्वाची असते. भारतीय सिग्नल कोअरकडे असलेल्या नव्या व जुन्या अशा दोन्ही दूरसंचार यंत्रणांचा वापर कारगिल युद्धादरम्यान करण्यात आला. पर्वतीय भागांत या उपकरणांची सुरक्षितताही तितकीच महत्त्वाची होती. परंतु तितकी यंत्रणा इनकंट्री बटालियन व आर्टिलरी रेजिमेंटकडे उपलब्ध नव्हती. अशा उणिवा असूनदेखील सिग्नल कोअरने कारगिलमध्ये बजावलेल्या कामगिरीला तोड नव्हती. सर्वसामान्य संचार यंत्रणा प्रस्थापित करतानाच सिग्नल कोअरने तोफखान्याच्या केंद्राबरोबर संवाद साधण्यासाठी इरिडियम उपग्रह दूरध्वनी, मुख्यालये तसेच हातात ठेवायच्या वॉकी-टॉकी यांच्यामध्ये संवाद साधला जाण्यासाठी इन्मार सॅट उपग्रह टर्मिनल स्थापित करण्यासारखी नवी कामेही पार पाडली. लष्करी वाहनांची ये-जा तसेच लष्कराची रसद यांच्यात कुठेही खंड पडता कामा नये यासाठी ही यंत्रणा उभी करण्यात आली. या उपकरणांची सुरक्षाही तितक्याच काळजीपूर्वक करण्यात आली.

पर्वतीय क्षेत्रांमध्ये तैनात सैनिकांमध्ये समन्वय साधणे ही वाटते तितकी सोपी गोष्ट नाही. हिमशिखरांच्या प्रदेशात तर हे काम खूपच कठीण होते. कारगिलच्या बर्फाळ क्षेत्रात कब्जा मिळवण्यात पाकिस्तानी लष्कराला अपयश आले. तसेच पाकिस्तान्यांना हुसकावून लावण्यात भारतीय लष्करालाही सुरुवातीला हवे तसे यश मिळत नव्हते. अगदी कमी वेळात लष्करी कारवाई पार पाडणे, सैन्याला संघटित करणे, विविध तोफा व पाच हजार टन दारूगोळा जमा करणे, श्रीनगर-लेह-कारगिल महामार्गावर शत्रूकडून होऊ शकणाऱ्या हल्ल्यांची शक्यता लक्षात घेऊनच भारतीय लष्कराच्या कारवाईची दिशा ठरविणे- ही कामे लष्कराने इतक्या वेगाने केली की कोणीही स्तिमित व्हावा. याव्यतिरिक्त दारूगोळा, इंधन, लुब्रिकंट, इंजिनीयरिंग सामग्री, कपडे या गोष्टी युद्धभूमीवर आणण्यासाठी लष्करी वाहनांची वाहतूक वाढली. युद्धात भारतीय जवानांना काहीही कमी पडू नये याची पुरेपूर दक्षता घेण्यात आली होती.

कारगिल युद्धादरम्यान पशुसाधन परिवहन (ॲनिमल ट्रान्स्पोर्टेशन- एटी) बटालियनच्या सैनिकांनी महत्त्वाचे योगदान दिले. नायब रिसालदार प्रेमसिंग याला सेनापदक प्रदान केले

गेले. ८७४ एटी बटालियन पहिले भूदल सेवा कोअर होते, ज्याला भूदलप्रमुख युनिट प्रशस्तीपत्र प्रदान करण्यात आले. शिपाई बी. पनीर सेल्वम, गोपीनाथ महाराणासारखे दिवस-रात्र काम करणारे यांत्रिक परिवहन बटालियनचे जवान युद्धात कामी आले. या दोघांनाही मरणोत्तर शौर्यपदक प्रदान करण्यात आले.

खरं तर या युद्धात तांत्रिकदृष्ट्या अनेक गोष्टींची कमतरता भारतीय सैन्याला जाणवत होती. कडाक्याच्या थंडीत कारगिल युद्धाला सुरुवात झाली तेव्हा भारतीय चौक्यांवरील सामग्री संपुष्टात आली होती. पुरेशी सामग्री पुन्हा भरणे व रसदीच्या पुरवठ्यात सातत्य राखणे या दोन महत्त्वाच्या गोष्टी करायच्या होत्या. त्याची जबाबदारी स्थानिक डेपो व कारगिलमध्ये तैनात भूदलाच्या कोअरमधील विविध पलटणींवर होती.

पाकिस्तान्यांकडून होणारी गोळाबारी व नव्या पद्धतीच्या वाहनांचा केला जाणारा उपयोग यांवर मात करून भारतीय लष्कराला रसद पुरवत राहणे आवश्यक होते. यापूर्वी भारतीय लष्करातील अनेकांनी बर्फाळ क्षेत्रात अशा पद्धतीने कधीही काम केलेले नव्हते. या सर्व बाबी लक्षात घेऊन लष्कराने जी वाहतूक व्यवस्था राखली त्याबाबत कौतुकाचे उद्‌गार काढणे आवश्यकच आहे. कारगिल युद्धात मेडिकल कोअर, भूदलाचे शस्त्रास्त्र कोअर, विद्युत तसेच यांत्रिक इंजिनीयर्सनी जी कामगिरी केली, त्यामुळे कारगिलचा विजय आणखीनच दृष्टिपथात आला. त्यांना लष्कर पोलीस कोअर, पुन:आरोहण, पशुचिकित्सा कोअर अशा अन्य विभागांचीही साथ मिळाली.

तोलोलिंगवर भारतीय लष्कराने पुन्हा ताबा मिळविल्यानंतर काही कमांडरांनी अशी सूचना केली की, ज्यांनी असामान्य शौर्य गाजवले आहे, त्यांना पुरस्कार देण्यासंदर्भातील घोषणा लवकरच व्हायला हवी. नव्हे, तशी परंपराच आहे. शौर्य गाजवणाऱ्या जवानांना वैयक्तिक स्वरूपात हे पुरस्कार देण्यात येत असले तरी त्यामुळे युनिटमधील इतर जवानांमध्ये ईर्ष्या निर्माण होते. हा धोका टाळण्यासाठी युनिटच्या सामूहिक योगदानाला महत्त्व देण्याचा निर्णय आम्ही घेतला. याप्रकारचे पुरस्कार देण्यास भारतीय लष्कराच्या इतिहासात पहिल्यांदाच सुरुवात झाली. या पुरस्कारांना आता 'भूदलप्रमुख युनिट प्रशस्तीपत्र' म्हणून ओळखले जाते. कारगिल युद्धात पुढील युनिटस्‌ना प्रशंसनीय कार्य केल्याबद्दल भूदलप्रमुख युनिट प्रशस्तीपत्रे देण्यात आली... ८ सिख, १३ जम्मू-काश्मीर रायफल्स, १ बिहार, १७ जाट,

लडाख स्काऊटस्, १८ गढवाल रायफल्स, १/११ गुरखा रायफल्स, २ नागा, १८ ग्रेनेडर्स, १२ जम्मू-काश्मीर रायफल्स, ६६३ रेसी आणि प्रशिक्षण स्क्वाड्रन, १४१ फील्ड रेजिमेंट, २ राजपूताना रायफल्स, ६६ रेसी आणि प्रेक्षण स्क्वाड्रन, १०८ मीडियम रेजिमेंट, १९७ फील्ड रेजिमेंट.

उत्तम समन्वय व कुशल नेतृत्व लाभल्यास जगही जिंकता येईल; जे भारतीय लष्कराने कारगिल युद्धातील कामगिरीतून सर्वांना दाखवून दिले!

०८ भूदलाचा मानवी चेहरा

भारतीय लष्कराच्या भूदलातील जवानांसाठी विविध कल्याणकारी योजना राबविण्याचे काम एक बिगरसरकारी संस्था नित्यनेमाने करीत असते. अशा प्रकारची ही जगातील एकमेव संस्था असावी. भूदलाच्या जवानांच्या पत्नी या संस्थेच्या सदस्य असतात. या संस्थेचा कार्यभारही त्याच सांभाळतात. भूदलाच्या संरचनेतून या संस्थेच्या कामाची विभागणी करण्यात आली आहे.

'भूदल जवान पत्नी कल्याण संस्था' (आर्मी वाइव्ज वेल्फेअर असोसिएशन) असे या संस्थेचे नाव आहे. युद्धामध्ये जखमी झालेल्या आणि आजारी जवानांच्या कुटुंबीयांना विविध प्रकारची मदत पोहोचविण्याचे काम 'आर्मी वाइव्ज वेल्फेअर असोसिएशन' (एडब्ल्यूडब्ल्यूए) करीत असते. भूदलाच्या देशभरातील सर्व छावण्यांमध्ये या संघटनेचे कार्य चालते.

भूदलातील प्रत्येक जवानाच्या पत्नीला समान दर्जाने वागविण्याची पद्धत या संघटनेच्या कार्यशैलीमध्ये आहे. कितीही बिकट प्रसंग उद्‌भवला तरी आपल्या वीर पतीला सर्व प्रकारचे सहाय्य देण्याची प्रक्रिया त्याची पत्नी 'एडब्ल्यूडब्ल्यूए'च्या माध्यमातून पार पाडत असते. पतीबरोबर उत्तम संसार करतानाच त्याच्या कामातील अडीअडचणींची माहिती करून घेणे व त्या निवारण्यासाठी त्याला मदत करणे- या गोष्टी जेव्हा जवानाची पत्नी करते, तेव्हा तिला एडब्ल्यूडब्ल्यूएचे पुरेपूर पाठबळ असते. 'एडब्ल्यूडब्ल्यूए' ही संस्था म्हणजे भारतीय भूदलाचा मानवी चेहरा आहे. भूदलाचे सैनिक व त्यांच्या परिवारांसाठी कल्याणकारी काम करणाऱ्या या संस्थेच्या अध्यक्षपदी विद्यमान लष्करप्रमुखांच्या पत्नीची नियुक्ती करण्यात येते. अध्यक्षांनी केलेल्या मार्गदर्शनानुसार काम करणाऱ्या एडब्ल्यूडब्ल्यूए या संस्थेच्या शाखा कमांड, कोअर, डिव्हिजन व एरिया अशा विविध स्तरांचे भान ठेवून स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत. या संस्थेमध्ये विविध कामे पार पाडण्यासाठी काही समित्याही बनविण्यात आलेल्या आहेत. हौतात्म्य पत्करलेल्या जवानांच्या विधवा पत्नी व कुटुंब, जखमी वा अपंग झालेले

जवान, प्रत्यक्ष रणभूमीवर तैनात असलेल्या जवानांचे कुटुंब यांना विविध प्रकारची मदत पोहोचविण्याचे, तसेच जवानांच्या विकलांग मुलांसाठी 'आशा विद्यालये' चालविणे- आदी अनेक उपक्रम एडब्ल्यूडब्ल्यूए राबवीत असते. जवानांच्या पत्नींना स्वावलंबी बनविणे हा या संस्थेचा मुख्य उद्देश आहे.

एडब्ल्यूडब्ल्यूएने गेली काही दशके जम्मू-काश्मीर व उत्तर-पूर्व राज्यांमध्ये दहशतवादाशी लढणाऱ्या जवानांच्या कुटुंबीयांसाठी अनेक प्रशंसनीय उपक्रम राबवले आहेत. कारगिल युद्धकाळात एडब्ल्यूडब्ल्यूएच्या अध्यक्षांनी तत्कालीन राष्ट्रपतींच्या पत्नी उषा नारायण यांची भेट घेतली व आपल्या संस्थेच्या कामाबद्दल त्यांना माहिती दिली. कारगिल युद्धामध्ये सहभागी झालेल्या जवानांच्या परिवारांशी तत्काळ संपर्क साधून त्यांची दु:खे जाणून घेतली पाहिजेत, व ती निवारण्यासाठी यथाशक्ती प्रयत्न करायला हवेत, असे पत्र एडब्ल्यूडब्ल्यूएच्या तत्कालीन अध्यक्षा सुमन कृष्णकांत यांनी संस्थेच्या सर्व शाखांनापाठविले. कारगिल युद्धात हौतात्म्य पत्करलेल्या जवानांचे मृतदेह पालम विमानतळावर आणून त्यांच्या कुटुंबियांच्या ताब्यात देण्यात येत होते. त्यावेळी वीर जवानांच्या पत्नीला व कुटुंबाला मानसिक आधार देण्यासाठी पालम विमानतळावर एडब्ल्यूडब्ल्यूएच्या सदस्या आवर्जून उपस्थित राहत असत. आपल्या तरुण मुलाचे पार्थिव बघून त्यांच्या कुटुंबियांना शोक अनावर होई. अशावेळी त्या परिवाराचे सांत्वन करण्यासाठी पालम विमानतळावर एडब्ल्यूडब्ल्यूएच्या किमान तीन सदस्यांनी उपस्थित राहावे, अशी सूचना तत्कालीन अध्यक्षांनी केलेली होती.

युद्ध संपल्यानंतर आवेग ओसरतो. युद्धामुळे राष्ट्रीय चैतन्य निर्माण झालेले असते, त्यालाही ओहोटी लागते. सर्व आघाड्यांवर अशी शांतता पसरलेली असताना एडब्ल्यूडब्ल्यूएच्या सदस्या जवानांच्या कुटुंबियांसाठी विविध कामे करण्यात गढून गेलेल्या असतात. भविष्यकाळाचा विचार करून जवानांच्या मुलांना कोणत्या प्रकारचे शिक्षण दिले जावे, घर खरेदी करण्यासाठी पैशाचा कसा सुयोग्य वापर करावा, अशा बाबींसंदर्भात एडब्ल्यूडब्ल्यूए सल्ला देण्याचे काम करते. युद्धात वीरगती प्राप्त झालेल्या किंवा जखमी झालेल्या जवानांना लष्करातर्फे अनुकंपा तत्त्वावर काही रक्कम देण्यात येते. पुतळा, स्मारक, उद्यान वा सामुदायिक भोजनावळी घालण्यातच अनेकदा जवानांचे कुटुंबीय ही रक्कम खर्ची करतात. वीर जवानाची विधवा पत्नी मात्र हा सर्व प्रकार असहायपणे बघत राहते. या पैशाचा लाभ त्या जवानाच्या पत्नीलाच मिळावा यासाठी एडब्ल्यूडब्ल्यूए कसोशीने प्रयत्न करते.

कारगिल युद्धाचे दूरचित्रवाहिन्यांवरून थेट प्रेक्षपण केले जात असल्यामुळे तसेच त्यात हौतात्म्य पत्करणाऱ्या जवानांची संख्याही दिवसेंदिवस वाढत चालल्याने भारतीय जनमानस त्यावेळी काहीसे अस्वस्थ झाले होते. त्यामुळे जवानांच्या मदतीसाठी देशभरातून मदतीचा ओघ लष्कराकडे सुरू झाला. एडब्ल्यूडब्ल्यूएने या मदतीचे उत्तम प्रकारे जवानांच्या कुटुंबांना वाटप केले. सरकारी यंत्रणा व बिगरसरकारी संस्था यांच्याकडून बरीच आर्थिक मदत मिळाल्याने जवानांच्या पत्नी व इतर कुटुंबियांमध्ये कुरबुरी होण्याचे प्रमाणही वाढले. सरकारी नियमानुसार नोकरीत असलेल्या जवानानंतर त्याचे सर्व आर्थिक लाभ त्याच्या पत्नीलाच मिळतात. त्यामुळे त्याच्या पत्नीला मिळालेले पैसे तिच्याकडून काढून घेण्यासाठी कुटुंबातील काहीजण सक्रिय होतात. ही सर्व परिस्थिती एडब्ल्यूडब्ल्यूएने लक्षात आणून दिल्यानंतर भूदलाने जवानांच्या पत्नीला मिळणाऱ्या आर्थिक लाभांविषयीच्या नियमांत काही आवश्यक ते बदल केले. वीरपत्नींचा त्यावरून कोणीही छळ करू शकणार नाही, अशी तरतूद केली.

कारगिल युद्धात हौतात्म्य पत्करलेल्या लष्करी अधिकाऱ्यांच्या सुशिक्षित विधवा पत्नींपैकी पाचजणींना भूदलामध्ये कमिशण्ड अधिकारी पदावर नियुक्त करण्यात आले. ही प्रक्रिया केंद्रीय लोकसेवा आयोगामार्फत करण्यात आली.

कारगिल युद्धामध्ये जखमी झालेल्या सैनिकांवर श्रीनगर येथील ९२ बेस रुग्णालयांमध्ये प्रथमोपचार करण्यात आले. त्यापैकी गंभीर जखमींना उधमपूर, चांदीमंदिर (हरयाणा) व दिल्लीतील रुग्णालयांत दाखल करण्यात आले. जखमी जवानांची वास्तपुस्त करण्यासाठी बडे बडे नेते व दूरचित्रवाहिन्यांचे पत्रकार यांची रिघ लागलेली असताना दुसऱ्या बाजूला एडब्ल्यूडब्ल्यूएच्या सदस्या जवानांची शांतपणे सेवा करीत होत्या. युद्धभूमीवरून रक्ताने माखलेल्या अवस्थेत जखमी जवान रुग्णालयामध्ये दाखल होत. त्यांच्यासाठी नवीन कपडे, दाढी करण्यासाठी सामान, साबण, शॅम्पू, एअर बॅग, चप्पल, थर्मोफ्लास्क, लेखनसामुग्री, पेन, वर्तमानपत्रे अशा अनेक गोष्टी पुरविण्याचे काम एडब्ल्यूडब्ल्यूएच्या सदस्यांनी केले. जखमी जवानांपैकी कोणी हात-पाय युद्धामध्ये गमावले होते. अशा जवानांना कृत्रिम हात-पाय बसवून सर्वसामान्य आयुष्य पुन्हा जगता येण्यासाठी एडब्ल्यूडब्ल्यूएने प्रयत्न केले. त्यासाठी जखमी जवानांचे चित्रीकरण करून त्याच्या व्हिडीओ फिती बनविण्यात आल्या. जवानांना आर्थिक मदत उपलब्ध करून देण्यासाठी या व्हिडीओ फिती अनेक ठिकाणी दाखविण्यात आल्या. या प्रयत्नांतून असंख्य विकलांग जवानांच्या आयुष्यात पुन्हा उभारी आली. अशी

अनेक कामे एडब्ल्यूडब्ल्यूएने पार पाडली आणि जवान तसेच त्यांच्या कुटुंबीयांचे आशीर्वाद मिळविले.

०९ तिन्ही दलांमधील समन्वय

कारगिलवर आक्रमण करीत असताना पाकिस्तानी लष्कराच्या भूदलाने त्यांचे हवाईदल, नौदल यांना अजिबात विश्वासात न घेता अत्यंत गुप्ततेने कारवाई केलेली होती. पाकिस्तानच्या या आक्रमणाला चोख प्रत्युत्तर देताना भारतीय लष्कराच्या तिन्ही दलांनी परस्परांमध्ये उत्तम समन्वय दाखवलेला होता. त्यामुळेच भारतीय लष्कराचे कारगिलमधील 'ऑपरेशन विजय' अत्यंत यशस्वी झाले. कारगिल युद्धाला प्रारंभ झाला तेव्हा मी विदेश दौऱ्यावर गेलेलो होतो. तेथून मायदेशात परतताच मी कारगिलसंदर्भातील सर्व माहिती घेतली. केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या सुरक्षाविषयक समितीमध्ये कारगिलसंदर्भात तीनही दलांचे प्रमुख अत्यंत सखोल चर्चा करीत असत. पाकिस्तानने चालविलेल्या हालचालींबाबत लष्करी अधिकाऱ्यांनी दिलेली माहिती पंतप्रधान व संरक्षणमंत्री लक्षपूर्वक ऐकत असत. पाकिस्तानने कारगिलमध्ये केलेल्या घुसखोरीचा पुरता बीमोड करण्याचा आदेश पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी लष्कराला दिला त्यामागे सुरक्षा समितीतील सखोल चर्चाच कारणीभूत होती.

भारतीय हवाईदल

कारगिल युद्धामध्ये भारतीय हवाईदलाने केलेली कारवाई ही 'श्वेतसागर' नावाने ओळखली जाते. पारंपरिक युद्धतंत्रापेक्षा हवाईदलाची ही मोहीम सर्वार्थाने वेगळी होती. पाकिस्तानी लष्कराने द्रास- कारगिल, बटालिकमध्ये नेमक्या कोणत्या ठिकाणांवर घुसखोरी केली आहे याची खात्रीलायक माहिती मिळाल्यानंतर लष्कराने विविध कामांसाठी हवाईदलाची मदत घेतली.

शत्रूवर आक्रमण करताना संरक्षक कवच म्हणून हवाईदलाची मदत भूदल जवानांना झाली. शत्रूवर टेहळणी करणे, त्यांच्या रसदीचे सर्व मार्ग तोडणे, शत्रूच्या चौक्या उद्ध्वस्त करणे, शत्रूचे सामर्थ्य, नीतिधैर्य प्रखर हल्ले चढवून नष्ट करणे यासारखी महत्त्वाची कामे हवाईदलाची लढाऊ विमाने व हेलिकॉप्टर करीत होती. कारगिलमध्ये असलेला बर्फाळ प्रदेश, तसेच अतिउंच वा अगदी कमी उंचीवरून उड्डाण करण्यास हवाईदलाची विमाने व हेलिकॉप्टर्स यांना येणारे अडथळे या सर्व बाबी लक्षात घेऊन हवाईदलाने या

युद्धात मोलाची कामगिरी बजावली.

२५ मे १९९९ रोजी हवाईदल मुख्यालयाने पश्चिम क्षेत्र कार्यालयाला कारगिल भागात सावधानतेने कारवाई करण्याचा आदेश दिला. पाकिस्तानी घुसखोरांविरुद्ध कडक कारवाई करण्याचा स्पष्ट आदेश पंतप्रधानांनी २४ मेला दिल्यानंतर हवाईदल 'ऑपरेशन विजय'मध्ये सहभागी झाले. काश्मीर सीमेवर दोन्ही देशांच्या सैन्यांत नेहमीच चकमकी सुरू असतात. परंतु कारगिलच्या कारवाईत हवाईदलही उतरल्याने त्याला साहजिकच व्यापक युद्धाचे स्वरूप येऊ लागले होते. पहिल्या टप्प्यात लडाखहून भारतीय जवानांची ने-आण करण्याचे काम हवाईदलाची हेलिकॉप्टर करीत होती. काही लढाऊ विमाने व हेलिकॉप्टर जम्मू-काश्मीरमध्येही तैनात करण्यात आली. कारगिल भागातील भौगोलिक स्थितीचा अभ्यास करून हवाईदलाने जेवढी शक्य तेवढी परिणामकारक कारवाई केली. काही हेलिकॉप्टर्सना पीरपंजाल पर्वतरांगांमधील तोशा मैदान फायरिंग रेंजमध्ये प्रशिक्षणासाठी पाठविण्यात आले होते. मे १९९९ च्या दुसऱ्या व तिसऱ्या आठवड्यामध्ये पाकिस्तानी घुसखोरांच्या विरोधात 'एम. आय. १७' या हेलिकॉप्टर्सनी धडक कारवाई करावी, असा भूदलाचा आग्रह हवाईदलाने मान्य केला नाही. उंच शिखरांमुळे कारगिल भागात 'एम. आय. १७' हेलिकॉप्टर्सचा वापर करणे अयोग्य असल्याचे हवाईदलाचे मत होते.

भूदलाच्या जवानांना कारवाईमध्ये मदत व्हावी, या उद्देशाने हवाईदलाने पाकिस्तानी घुसखोरांवर बॉम्ब, रॉकेट यांचा हल्ला सुरू ठेवला. २७ मे १९९९ रोजी भारताचे एक लढाऊ विमान कोसळले. घुसखोरांनी क्षेपणास्त्राचा मारा करून एक 'एम. आय. १७' सशस्त्र हेलिकॉप्टर पाडले. या घटनांमुळे भारतीय विमाने पाकिस्तानी क्षेपणास्त्रांच्या पल्ल्यात येणार नाहीत इतक्या अंतरावरून घुसखोरांवर हल्ले चढवू लागली. रॉकेट हल्ल्यांबरोबरच लढाऊ विमानांनी घुसखोरांवर जोरदार बॉम्बहल्लेही चढविले. इतक्या उंचीवरून बॉम्बहल्ले चढविताना वैमानिकांना वाऱ्याची बदलती दिशा तसेच उच्च पर्वतीय क्षेत्रामधील हवेची घनता यांचा सारासार विचार करावा लागत होता. छोटोशी जरी चूक झाली असती तरी बॉम्ब निर्धारित लक्ष्यापेक्षा कित्येक मैल दूर जाऊन पडले असते. त्यामुळे अचूक

बॉम्बहल्ले करण्यासाठी 'ग्लोबल पोझिशनिंग सिस्टिम'चा (जी.पी.एस.) वापर करण्यास प्रारंभ झाला.

कारगिल क्षेत्रात हवाई हल्ले चढविताना मिराज २००० विमान अत्यंत उपयोगी ठरले. ६ जूननंतर लढाऊ विमानांमध्ये लेझर किरणांच्या निर्देशानुसार बॉम्बहल्ले चढविण्याची प्रणाली वापरण्यात आली. त्याचे बरेच फायदे कारगिल युद्धामध्ये झाले. जूनच्या शेवटच्या आठवड्यात पाकिस्तानी घुसखोरांनी तुफानी बॉम्बहल्ले केले. परंतु हे त्यांचे लक्ष्य चुकल्याने भारतीय जवान थोडक्यात वाचले. कारगिल युद्धामध्ये शत्रूवर प्रहार करण्यासाठी भारतीय हवाईदलाच्या विमानांनी १०५० उड्डाणे केली. टेहळणीसाठी १५२ व अन्य उद्दिष्टांसाठी २४ उड्डाणे केली. हवाईदलाच्या हेलिकॉप्टर्सनी २१८५ उड्डाणे केली. जखमी जवानांना रुग्णालयात हलविणे तसेच युद्धप्रसंगांसाठी या हेलिकॉप्टर्सचा वापर करण्यात आला. नियंत्रण रेषेपलीकडील कोणत्याही लक्ष्यावर हवाईदलाने हल्ले चढविले नाहीत. इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांद्वारा गोपनीय माहिती मिळविण्याच्या प्रयत्नात हवाईदलाला पुरेसे यश आले नाही. कारगिलमध्ये सातत्याने बदलणाऱ्या हवामानात माहिती मिळविण्यासाठी जी अत्याधुनिक उपकरणे लागतात, त्यांची हवाईदलाकडे कमतरता होती. कारगिल युद्धाच्या वेळेस या सर्व अडचणींवर मात करताना एक गोष्ट लक्षात आली की, उंच पर्वतराजी असलेल्या भागात हवाईदल व भूदल यांनी परस्पर सहकार्यानेच कारवाई पार पाडणे आवश्यक असते. अशा कारवाईसाठी हवाईदल तितकेच अत्याधुनिक बनविणे आवश्यक आहे, ही बाबही राज्यकर्त्यांना पटली.

कारगिलमध्ये हवाईदलाने पार पाडलेल्या 'ऑपरेशन श्वेतसागर'मधून शिकायला मिळालेल्या काही गोष्टी पुढीलप्रमाणे होत्या. उच्च तंत्रज्ञान व संरक्षणविषयक गोपनीय माहिती संग्रह व्यवस्था व साधनांची आवश्यकता, गोपनीय माहितीची उत्तम प्रकारे देवाणघेवाण करणे, प्रत्येक स्तरावर भूदल व वायुसेना यांच्यामध्ये व योग्य वेळी संपर्क व्हायला हवा. या गोष्टींपासून बोध घेऊन भारतीय लष्कराच्या आधुनिकीकरणासाठी आखलेल्या आराखड्यामध्ये काही सकारात्मक बदल करण्यात आले.

नौदल

कारगिल युद्धादरम्यान भारतीय नौदलाने 'ऑपरेशन तलवार' ही मोहीम राबविली होती.

कारगिलचे युद्ध बर्फाळ प्रदेशात सुरू असल्याने प्रत्यक्ष रणभूमीवर भूदल व हवाईदलाचे जवान लढत असल्याचे चित्र दिसत होते. याच सुमारास भारतीय नौदलाने देशाच्या रक्षणार्थ ज्या हालचाली केल्या त्याकडे फारच कमी लक्ष गेले होते. नौदलाच्या सतर्कतेमुळे कारगिल युद्धात भूदल व हवाईदलाला खूपच मदत झाली. पाकिस्तानातील पासनी या शहरामध्ये रात्री विमाने उतरविण्याच्या हालचालीची माहिती भारतीय नौदलाला मिळाली होती. सागरी हद्दीत पाकिस्तानी लष्कराच्या हालचाली वाढल्याचे ते निदर्शक होते. २१ मे १९९९ रोजी नौदलाच्या पश्चिम कमांडने द्वारका किनाऱ्यावरील तैनातीत वाढ केली. गुजरातच्या किनाऱ्यावर पाकिस्तानने काही दगाफटका केल्यास त्याला चोख उत्तर देण्यासाठी युद्धनौकांचा मोठा ताफा तेथे तैनात करण्यात आला. अंदमान-निकोबार येथे नौदल व भूदलाची एक संयुक्त कवायत पार पडली. 'अंगावर याल तर शिंगावर घेऊ' असा इशारा पाकिस्तानला देण्यासाठीच नौदलाने या कवायती केल्या होत्या. आंतरराष्ट्रीय सीमेवर पाकिस्तानने तोफांची मोर्चेबंदी कुठे कुठे केली आहे हे शोधून काढण्यासाठी भूदलाकडे नौदलाने काही विशिष्ट उपकरणे पाठविली. गुजरातमधील नलिया येथून नौदलाने संपूर्ण पश्चिम किनाऱ्यावर लक्ष ठेवण्यासाठी विशेष योजना कार्यान्वित केली.

भूदल, नौदल, हवाईदल यांच्या योग्य समन्वयातून कारगिल युद्ध जिंकले गेले. हा विजय सामूहिक होता, तो व्यक्तिकेंद्रित झाला नाही हे देशाच्या भल्यासाठी उत्तम घडले!

१० पाकीस्तानचा पळपुटेपणा

कारगिलमध्ये भारताने लष्करी कारवायांतील आक्रमकता वाढविल्यानंतर त्याची धग पाकिस्तानला बसू लागली. या युद्धादरम्यान भारत व पाकिस्तानच्या सरकारांशी अमेरिका अहोरात्र संपर्क साधून आहे, अशीही माहिती केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या सुरक्षा समितीच्या बैठकांमधूनच आम्हाला कळलेली होती. १९९९ साली जूनच्या मध्यास अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष बिल क्लिंटन यांनी पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी तसेच नवाज शरीफ यांच्यासमवेत अनेकदा दूरध्वनीवरून संवाद साधलेला होता.

पाकिस्तानचे तत्कालीन लष्करप्रमुख परवेझ मुशर्रफ यांचे खास मित्र मानले जाणारे अमेरिकेच्या केंद्रीय कमांडचे कमांड-इन- चीफ जनरल ॲन्थोनी जिन्नी यांनी अमेरिकन राष्ट्राध्यक्षांच्या सूचनेनुसार २४ व २५ जून १९९९ या कालावधीत पाकिस्तानचा दौरा केला. त्या वेळी त्यांनी पाकिस्तानातील राजकीय नेते व लष्करी अधिकाऱ्यांचीही भेट घेतली. त्या दौऱ्यात पाकिस्तानला स्पष्ट शब्दांत इशारा देताना ॲन्थोनी जिन्नी यांनी सांगितले की, पाकिस्तानी सैनिक भारताच्या सीमेमधून माघारी परतले नाहीत तर दोन्ही देशांत युद्ध अटळ आहे. पाकिस्तान स्वतःला अणुयुद्धाच्या कचाट्यात नेऊन ठेवणार असेल तर ती त्या देशासाठी अत्यंत वाईट घटना ठरेल. जिन्नी यांनी कारगिलसंदर्भात एक पुस्तकही लिहिलेले असून त्यात त्यांनी म्हटले आहे की, कोणीही आपली विवेकबुद्धी गहाण टाकून युद्ध करणार नाही. पाकिस्तानी नेतृत्वाच्या चेहऱ्यावरचा बुरखा टराटरा फाटलेला होता. भारतीय हद्दीत घुसखोरी केलेल्या पाकिस्तानी सैनिकांनी पुन्हा नियंत्रण रेषेपर्यंत माघारी जाणे ही त्या देशासाठी राजकीय आत्महत्या ठरली असती. दोन्ही देशांतील थांबलेली चर्चा पुन्हा सुरू होण्यासाठी बिल क्लिंटन यांच्या पुढाकाराने एक बैठक आयोजित करणे, इतकेच अमेरिका करू शकत होती

पाकिस्तानचे परराष्ट्र मंत्री सरताज अझीझ यांच्या असफल भारत दौऱ्यानंतर कारगिल युद्ध

संपविण्यासाठी पाकिस्तान सरकार काही वेगळा पर्याय शोधू लागले होते. कारगिल युद्ध लवकरात लवकर संपावे, अशीच आमची इच्छा होती, असे नवाज शरीफ यांनी म्हटले होते. आपण क्लिंटन यांना का भेटत नाही तसेच कारगिल युद्ध संपावे म्हणून पुढाकार घेण्यासाठी क्लिंटन यांना उद्युक्त का करीत नाही, असे परवेझ मुशर्रफ यांनी नवाज शरीफ यांना त्या वेळी विचारले होते. बिल क्लिंटन यांचे विशेष सहाय्यक तसेच दक्षिण आशियासंदर्भातील विभागाचे वरिष्ठ संचालक ब्रुस रिडेल्स यांनी एका ठिकाणी लिहून ठेवले आहे की, १९९९ च्या जून महिन्याच्या अखेरीस कारगिलप्रश्नी पाकिस्तानची बाजू घ्यावी म्हणून नवाज शरीफ बिल क्लिंटन यांच्या वारंवार विनवण्या करीत होते.

२ जुलै १९९९ रोजी बिल क्लिंटन यांच्याशी नवाज शरीफ यांनी दूरध्वनीवरून प्रदीर्घ चर्चा केली. कारगिल युद्ध संपविण्यासाठी लवकरात लवकर तोडगा काढण्यात पुढाकार घ्यावा, अशी गळ क्लिंटन यांना घालण्यात आली. या चर्चेतील सकारात्मकता पाहून आपण दुसऱ्याच दिवशी वॉशिंग्टनला यायला तयार असल्याचेही शरीफ यांनी क्लिंटन यांना सांगितले. पाकिस्तानी सैनिकांनी भारतीय हद्दीतून माघारी फिरले पाहिजे तसेच काश्मीर प्रश्न सोडविण्यासाठी हस्तक्षेप करण्यास अमेरिका तयार नाही, या दोन गोष्टी ध्यानात घेऊनच तुम्ही वॉशिंग्टनला या, असे क्लिंटन यांनी शरीफ यांना ठामपणे बजावले होते. त्यावर शरीफ क्लिंटनना म्हणाले की, मी ४ जुलै १९९९ या दिवशी अमेरिकेच्या दौऱ्यावर येत आहे.

नवाज शरीफ यांच्या या अमेरिकेच्या दौऱ्याच्या पूर्वसंध्येला पाकिस्तानी मंत्रिमंडळाच्या संरक्षणविषयक समितीने एका बैठकीदरम्यान काही निर्णय घेतले. या बैठकीला परवेझ मुशर्रफ हेही उपस्थित होते. कारगिलमध्ये घुसखोरी केलेल्या पाकिस्तानी सैनिकांचा बीमोड करण्यासाठी भारताने वायुवेगाने हालचाली केल्या होत्या . त्याचा प्रचंड दबाव पाकिस्तानवर येणे साहजिकच होते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पाकिस्तान एकटा पडला होता. याच सुमारास बिल क्लिंटन यांनी अटलबिहारी वाजपेयी यांच्याशी दूरध्वनीवरून चर्चा केली. चर्चेकरिता अमेरिकेला येण्यासाठी वाजपेयींचे मन वळविण्याचा क्लिंटन यांनी पुरेपूर प्रयत्न केला. पण वाजपेयी त्यांना बधले नाहीत.

४ जुलै १९९९ रोजी वॉशिंग्टन येथील ब्लेयर हाऊस येथे बिल क्लिंटन व नवाज शरीफ

यांच्यातील चर्चेला प्रारंभ झाला. या चर्चेच्या २४ तास आधीच भारतीय लष्कराने पाकिस्तानी सैनिकांकडून 'टायगर हिल' चा कब्जा केला होता. कारगिल युद्धातील भारताचा विजय दृष्टिपथात दिसत होता. बिल क्लिंटन व नवाज शरीफ यांच्यादरम्यान झालेल्या चर्चेबाबत ब्रुस रिडल यांनी आपल्या पुस्तकात तीन गोष्टींवर भर दिला आहे. (अ) भारतीय हद्दीतून पाकिस्तानी सैनिकांनी माघारी परतावे. (ब) अणुयुद्धाच्या हेतूनेच पाकिस्तान शस्त्रास्त्रे विकसित करीत आहे, असा आरोप अमेरिकेने पाकिस्तानवर केला. काश्मीर प्रश्न सोडविण्यासाठी अमेरिकेने हस्तक्षेप करावा, अशा विनवण्या क्लिंटन यांना नवाज शरीफ यांनी चर्चेच्या वेळी वारंवार केलेल्या होत्या. प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेची स्थिती जैसे थे राहावी, या मुद्द्यावर बिल क्लिंटन वारंवार भर देत होते.

कारगिल युद्धाच्या काळात अणुबॉम्बचा वापर करण्याच्या धमक्या नवाज शरीफ व पाकिस्तानचे परराष्ट्र सचिव शमशाद अहमद यांनी वारंवार भारताला दिल्या होत्या. हिला पर्वतराजीमधील तैनात केलेल्या तोफा तसेच प्रक्षेपणास्त्र प्रक्षेपणस्थळाची डागडुजी पाकिस्तानी लष्कर करीत असल्याच्या खबरी गुप्तचरांकडून भारतीय लष्कराला मिळाल्या होत्या. मात्र अण्वस्त्रांचा हल्ला करण्यासाठी पाकिस्तानी लष्कर जय्यत तयारी करीत असल्याचे कुठेही दिसत नव्हते. तरीही संभाव्य धोका टाळण्यासाठी भारताने महत्त्वाच्या ठिकाणी क्षेपणास्त्रे सज्ज ठेवली. पाकिस्तानला जशास तसे उत्तर देण्यासाठीच हा पवित्रा घेण्यात आला. ५ जुलैला केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या सुरक्षाविषयक समितीच्या बैठकीत राष्ट्रीय संरक्षण सल्लागार ब्रजेश मिश्र यांनी सूचित केले की, 'अग्नि- २' या क्षेपणास्त्राची चाचणी करण्याचा केंद्राचा विचार आहे. मात्र कारगिल युद्धाचा विस्तार करायचा नाही, असा लष्कराला आदेश दिलेला असताना दुसऱ्या बाजूला ऐन युद्ध काळातच क्षेपणास्त्रांची चाचणी करणे ही कृती विसंगत वाटत असल्याचे मी स्पष्टपणे पंतप्रधान वाजपेयी यांना या बैठकीत सांगितले.

कारगिल युद्धात मारल्या गेलेल्या पाकिस्तानी सैनिकांच्या डायऱ्या व व्यक्तिगत पत्रे भारतीय जवानांकडे असून हे आक्रमण काश्मिरी स्वातंत्र्य सैनिकांनी केले असल्याचा दुटप्पी प्रचार आता तरी पाकिस्तानने थांबविला पाहिजे, असा इशारा भारतीय लष्कराचे डी. जी. एम. ओ. लेफ्टनंट जनरल निर्मलचंद्र वीज यांनी पाकिस्तानी डी. जी. एम. ओ.ला दिला. ही चर्चा ६ जुलैला झाली. याच सुमारास मी कारगिलचा दौरा केला. या युद्धात परिस्थिती भारतीयांच्या जवळजवळ नियंत्रणात आलेली होती. ८ जुलैला राष्ट्रीय संरक्षण सल्लागार ब्रजेश मिश्र,

मी व पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी अशा तिघांचीच पंतप्रधानांच्या निवासस्थानी एक बैठक झाली. नियंत्रण रेषेपर्यंत माघारी जाण्यास पाकिस्तान तयार झाला असल्याचे वाजपेयींनी मला सांगितले. त्यांना या घडामोडीवर माझी प्रतिक्रिया हवी होती. त्यावर माझी लगेचची प्रतिक्रिया अशी होती की, पाकिस्तान पुन्हा नियंत्रण रेषेपर्यंत माघारी परतायला तयार झाल्याने लगेच युद्ध थांबवावे, असा निर्णय घेता येणार नाही. भारतीय लष्कर या गोष्टीला तयार होणार नाही. विजय भारताच्या दृष्टीपथात असताना शत्रूचा पुरता बीमोड केल्यानंतरच शस्त्रे म्यान करावीत, अशा मनस्थितीत भारतीय लष्कर असल्याचे मी पंतप्रधानांना सांगितले.

८ जुलैला मला पुन्हा पंतप्रधानांच्या निवासस्थानी बोलाविण्यात आले. कारगिलमध्ये घुसलेल्या पाकिस्तानी सैनिकांचा सफाया करायला किती दिवस लागतील, असा प्रश्न मला पंतप्रधानांनी विचारला. ही कारवाई पार पाडायला अंदाजे तीन आठवडे लागतील. कारगिल युद्धाला पाकिस्तानने प्रारंभ केला आहे. त्यामुळे या युद्धात कमीत कमी भारतीय जवान मारले जातील अशाच पद्धतीने लढणे आवश्यक आहे, ही बाब पंतप्रधान वाजपेयींना मी पटवून दिली. नियंत्रण रेषा पार न करता पाकिस्तानी घुसखोरांना माघारी परतविण्याचे आव्हान भारतीय लष्करापुढे होते. राजकीय परिस्थितीमध्ये वारंवार बदल होत होते. भारतीय लष्करातील तिन्ही दलांच्या प्रमुखांनी एका बैठकीत असे एकमताने ठरविले की, पाकिस्तानी सैनिक विशिष्ट कालावधीत माघार घेणार असतील तर हा तोडगा भारताने मान्य करायला तर हरकत नव्हती. मात्र कोणत्या प्रदेशातून प्रथम पाकिस्तानी सैनिकांनी माघार घ्यावी हे ठरविण्याचे सर्वाधिकार भारतीय लष्कराकडे असणार होते.

९ जुलै रोजी भारतीय डी. जी. एम. ओ.ने पाकिस्तानातील आपल्या समकक्ष अधिकाऱ्यांशी या सर्व घडामोडींबाबत चर्चा केली. त्यानंतर बरीच भवती न भवती होऊन १२ ते १५ जुलैदरम्यान मश्कोतून, १४-१५ जुलैदरम्यान द्रासमधून व १५-१६ जुलैला बटालिक क्षेत्रातून पाकिस्तानी घुसखोर सैनिक माघारी परतू लागले. एका बाजूला पाकिस्तानला पळता भुई थोडी झालेली असताना भारतात मुख्य निवडणूक आयुक्त एम. एस. गिल यांनी आगामी लोकसभा निवडणुकींसाठी ११ जुलै १९९९ रोजी अध्यादेश जारी केला. त्यामुळे देशातील राजकीय स्थितीचा नूर अधिकच पालटला.

११ अणु युध्दाची निर्बुध्द धमकी

लाहोरमध्ये फेब्रुवारी १९९९ साली झालेल्या ऐतिहासिक भेटीत भारत व पाकिस्तानचे

तत्कालीन पंतप्रधान अनुक्रमे अटलबिहारी वाजपेयी व नवाज शरीफ यांच्यात विविध मुद्द्यांवर चर्चा झाली होती. त्यात भारत व पाकिस्तान या दोन्ही 'अण्वस्त्रधारी' देशांनी परस्परांतील संघर्ष टाळला पाहिजे, या मुद्द्यावर एकमत झाले होते. सिमला कराराचे योग्य पद्धतीने पालन करणे तसेच जम्मू-काश्मीरसहित सर्व प्रश्नांवर योग्य तोडगा काढण्यासाठी सुरू असलेल्या प्रयत्नांना आणखी वेग आणणे; या गोष्टींवरही दोन्ही देशांच्या पंतप्रधानांची या चर्चेत सहमती झाली होती.

पाकिस्तानमध्ये अधूनमधून 'लोकशाही' तत्त्वावर आधारित सरकार सत्तेवर येत असते, पण तरीदेखील संरक्षणविषयक धोरण, अण्वस्त्रांची निर्मिती, लष्करावरील नियंत्रण या सर्व बाबींची सूत्रे पाकिस्तानी लष्कराच्या हातीच असतात. ऑपरेशन 'बद्र'च्या नावाखाली कारगिलवर आक्रमण करण्याची जी मोहीम हाती घेण्यात आली त्यामुळे अनेक राजकीय व लष्करी लाभ होऊ शकतात, असे आडाखे पाकिस्तानी लष्कराने बांधलेले होते. अर्थात भारतीय लष्कराने कारगिल युद्धात दिलेल्या तडाख्याने पाकिस्तानचे ते आडाखे गळपटले, हा भाग वेगळा!

कारगिलवर आक्रमण करण्याची योजना पाकिस्तानने तयार करण्यात त्या देशाकडे असलेल्या अण्वस्त्रसज्जतेने बराच मोठा आधार मिळाला होता. कारगिलपुरत्या मर्यादित असलेल्या संघर्षाचे रूपांतर व्यापक युद्धामध्ये केव्हाही होऊ शकले असते. तसे होऊ नये यासाठी भारतावर अणुबॉम्ब हल्ला करणे हा शेवटचा पर्याय पाकिस्तानकडे शिल्लक होता. आपल्याकडे अणुबॉम्ब आहे या एकाच गोष्टीपायी परवेझ मुशर्रफ यांच्या नेतृत्वाखालील पाकिस्तानी लष्कर आश्वस्त होते. अण्वस्त्रधारी असल्यामुळे जम्मू-काश्मीरमधील छुपे युद्ध तसेच कारगिलमधील ऑपरेशन बद्रसारख्या अभद्र कारवाया केल्या तरी त्या खपून जातील,

भारत आपल्याविरुद्ध पारंपरिक पद्धतीने युद्ध पुकारणार नाही अशी अटकळ पाकिस्तानने मनात बांधली होती. आंतरराष्ट्रीय सीमा ओलांडून भारताने पाकिस्तानवर हल्लाबोल केलाच तर त्यामुळे भविष्यात होणाऱ्या परिणामांची जबाबदारी भारतावरच राहील, असे सूचक विधान पाकिस्तानी लष्कराच्या एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याने केले होते.

नवाज शरीफ यांचे मन वळवून पाकिस्तानी लष्कराच्या सैनिकांनी मुजाहिद्दीनांच्या वेषात कारगिलवर आक्रमण केले. २४ मे १९९९ पर्यंत कारगिल युद्धात पाकिस्तानचे नाक नक्कीच वर होते. पण त्यानंतर भारतीय भूदल, हवाई दल, नौदल यांनी समन्वयाने कारगिलमध्ये 'ऑपरेशन विजय' ही मोहीम सुरू केली. कारगिलमध्ये घुसलेल्या पाकिस्तानी सैनिकांचा बीमोड करण्यासाठी आपल्या हद्दीतच भारतीय हवाई दलाच्या विमानांनी तुफानी हल्ले सुरू केले. सागरी हद्दीत भारतीय नौदलाच्या जहाजांचे ताफे युद्ध पावित्र्यात उभे ठाकले. पश्चिम सीमेवर भारतीय भूदलाचे जवान युद्धजन्य हालचाली करू लागले, त्या वेळेस पाकिस्तानचे राजकीय नेतृत्व काहीसे थकित झाले. भारताकडून अशा प्रकारच्या प्रत्युत्तराची पाकिस्तानला अपेक्षा नव्हती. त्यामुळे व्यापक युद्ध लढण्यासाठी पाकिस्तानने पूर्ण लष्करी तयारीही केली नव्हती.

२६ मे १९९९ रोजी पाकिस्तानच्या डी. जी. एम. ओ. ने भारतीय हद्दीतच भारतीय लढाऊ विमानांनी चढविलेल्या हल्ल्यामागचे ईप्सित जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. पाकिस्तानच्या लष्करी चौक्यांवर भारतीय हवाई दलाने आक्रमण करू नये, अशी भूमिका पाकिस्तानी डी. जी. एम. ओ.ने भारताकडे मांडली. सीमेवरील परिस्थिती 'सुरळीत' करण्याची भाषा कारगिल युद्धादरम्यान पहिल्यांदाच त्या दिवशी पाकिस्तानकडून वापरली गेली होती.

त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी म्हणजे २७ मे रोजी कारगिल युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर पाकिस्तानचे पंतप्रधान नवाज शरीफ यांनी पहिल्यांदाच अण्वस्त्र सज्जतेसंदर्भातील मुद्दा छेडला. शत्रूराष्ट्राने आक्रमण केलेच तर आम्ही वेळप्रसंगी अण्वस्त्रांनीही हल्ला करू, अशी अप्रत्यक्ष धमकी भारताला नवाज शरीफ यांनी दिली. अण्वस्त्रसज्ज असल्याने पाकिस्तानी जनतेला आता स्वतःच्या संरक्षणाची काळजी वाटत नाही, असे बेधडक विधानही नवाज शरीफ यांनी केलेले होते. हे 'इशारों इशारों में' सुरू असतानाच नवाज शरीफ यांनी आपले परराष्ट्रमंत्री सरताज अझीझ यांना भारताच्या दौऱ्यावर तातडीने पाठविण्याचा प्रस्तावही धूर्तपणे

मांडला. भारतावर वेळप्रसंगी अण्वस्त्रहल्लाही चढविला जाईल, अशी धमकी पाकिस्तानने दुसऱ्यांदा दिली. तो दिवस होता ३१ मे १९९९ चा. लाहोर करारातील शस्त्रास्त्रांच्या वापरासंदर्भातील कलमावर डोळसपणे सही करणारे पाकिस्तानचे विदेश सचिव शमशाद अहमद यांनीही आडून आडून बोलताना भारताला इशारा दिला की, पाकिस्तान स्वसंरक्षणासाठी कोणत्याही प्रकारच्या शस्त्राचा वापर करू शकतो!

पोखरण- २ व चगाई येथे घडविण्यात आलेल्या अणुस्फोटानंतरही भारत व पाकिस्तानने आपल्या संरक्षणासाठी कोणत्याही स्वरूपाची ठोस अण्वस्त्र रणनीती तयार केलेली नव्हती, ही वस्तुस्थिती आहे. १९९९ सालच्या जून महिन्याच्या मध्याला तोत्तोलिंग शिखरावरून पाकिस्तानी सैनिकांना हुसकावून लावण्यासाठी भारतीय लष्कराने हाती घेतलेली मोहीम ऐन भरात आलेली होती. आता भारतीय लष्कराला अधिक काळ रोखून ठेवणे शक्य नाही, पाकिस्तानशी व्यापक स्तरावर केव्हाही युद्ध छेडले जाऊ शकते, असे भारताचे राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार ब्रजेश मिश्र यांनी अमेरिकेचे सुरक्षा सल्लागार सॅण्डी बर्गर यांना बजावले होते. पाकिस्तानने आपल्या सैनिकांना माघारी बोलाविले नाही तर भारतीय लष्कर नियंत्रण रेषा ओलांडू शकते, असा थेट इशारा पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी याच दरम्यान पाकिस्तानला दिलेला होता.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरून पाकिस्तानचा सर्वत्र निषेध होऊ लागला. कारगिलमधून पाकिस्तानने आपले सैन्य मागे घ्यावे यासाठी दबाव वाढायला लागला. अमेरिकेचे अध्यक्ष बिल क्लिंटन यांच्याशी झालेल्या चर्चेनंतर ४ जुलै १९९९ रोजी कारगिलमधून पाकिस्तानी सैन्य माघारी बोलाविण्याचा निर्णय नवाज शरीफ यांनी घेतला. अर्थात तोपर्यंत भारतीय जवानांनी भीमपराक्रम करून द्रास, कारगिल, बटालिकमध्ये घुसखोरी केलेल्या पाकिस्तानी सैनिकांना जवळजवळ नामशेष केलेले होते. नवाज शरीफ यांनी पाकिस्तानी सैन्याला माघारी बोलावून व्यापक युद्ध टाळल्याची एकतर्फी शेखी मिरवली असली तरी भारताने कारगिलमध्ये केलेला सपशेल पराभव पाकिस्तानच्या कपाळावर अश्वत्थाम्याची भळभळती जखम ठेवून गेला, हे सांगायला नकोच.

कारगिल युद्धात आधी राणा भीमदेवी थाट व नंतर रणछोडदास, असा स्वत:चा 'अवतार' करून घेतलेल्या पाकिस्तानच्या अण्वस्त्र क्षमतेबाबतही प्रश्नचिन्ह निर्माण होणे साहजिकच

होते. कारगिलच्या पार्श्वभूमीवर भारत व पाकिस्तानमध्ये खरेच अणुयुद्ध छेडले गेले असते का? माझे मत असे आहे की, पश्चिमी सीमेवर भारतीय सैन्याने केलेली जमवाजमव तर टिला पर्वतराजी भागात पाकिस्तानी लष्कराच्या वाढलेल्या हालचाली यामुळे पाश्चिमात्य देशांतील प्रसारमाध्यमांनी भारत व पाकिस्तानमधील संभाव्य अणुयुद्धाची चर्चा मीठमसाला लावून सुरू केली. अण्वस्त्र प्रसारबंदीबाबत पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या असलेल्या आग्रही भूमिकेला छेद देणारे चित्र प्रसारमाध्यमे रंगवीत असल्याने या सर्व गोष्टींचा उगीचच नको इतका गवगवा झाला. कारगिल युद्ध थांबविण्यासाठी साक्षात अमेरिकेचे अध्यक्ष बिल क्लिंटन प्रयत्नशील असल्यानेच संभाव्य अणुयुद्ध रोखण्याचे प्रयत्न सुरू असल्याच्या चर्चेला प्रसारमाध्यमांकडून हवा मिळाली.

पाकिस्तानने भारतावर अणुबॉम्ब हल्ला केला असता तर भारताची प्रतिक्रिया काय असती, या प्रश्नावर माझे उत्तर असे आहे की, १९४७-४८, १९६५, १९७१ या युद्धांत भारत व पाकिस्तानने विचारपूर्वक परस्परांच्या नागरी वस्त्या व औद्योगिक केंद्रांवर हल्ले चढविलेले नव्हते. १९९० च्या दशकात भारत व पाकिस्तानला अणुशक्तीचे सामर्थ्य पुरते कळून चुकले होते. दोन्ही देशांनी अणुचाचण्या केल्यानंतरही अण्वस्त्रांच्या विध्वंसकतेचे चटके कोणालाच बसू नयेत असाच कल भारत व पाकिस्तानचा राहिलेला आहे. भारतात लोकशाही सरकार अस्तित्वात असल्याने येथील अणुकार्यक्रमाची सूत्रे जबाबदार मंडळींच्या हातात आहेत. पाकिस्तानने आजवर तरी अणुकार्यक्रम जबाबदारीने राबविला आहे, पण तेथे लष्कराचे व मुस्लिम दहशतवादाचे वाढलेले प्रस्थ लक्षात घेता हा अणुकार्यक्रम चुकीच्या हातात पडणारच नाही, असे कोणीही छातीठोकपणे सांगू शकणार नाही. अणुयुद्ध होईल न होईल, पाकिस्तानपासून भारताने अखंड सावधान राहायलाच हवे!

१२ जिद्दिने लढण्याचा निर्धार

प्रत्येक लष्करप्रमुख आपल्या कार्यकालामध्ये लष्कराचे आधुनिकीकरण व्हावे यासाठी प्रयत्नशील असतो. १९९७ मध्ये लष्करप्रमुखपदाची सूत्रे स्वीकारल्यानंतर माझ्यापुढे आधुनिकीकरणाचे हेच ध्येय होते. सशस्त्र सेनादलांच्या आधुनिकीकरणामध्ये येत असलेले अडथळे दूर करण्यासाठी आजवर कधीही प्रभावी प्रयत्न झालेले नाहीत. नवीन संरक्षणसामग्री विकत घेण्यासाठी पुरेसा निधी न मिळणे, काळानुरूप आधुनिक शस्त्रास्त्रे सैन्याच्या ताफ्यात सामील न होणे- यांसारख्या समस्या उद्‌भवतच असतात. त्यातही शस्त्रास्त्रे खरेदी करण्याची प्रक्रिया अत्यंत गुंतागुंतीची असल्याने तसेच या व्यवहारांमध्ये राजकीय पक्षांचा होणारा हस्तक्षेप पाहता सैन्यदलांच्या आधुनिकीकरणात किती ‘घोटाळे’ होत असतील, याचा अंदाज कोणालाही येऊ शकतो.

१९९० च्या दशकामध्ये परदेशी चलनाचा तुटवडा तसेच नाजूक बनलेली आर्थिक स्थिती यामुळे संरक्षण दलासाठी खरेदी केल्या जाणाऱ्या शस्त्रास्त्रे व उपकरणांच्या प्रमाणात काहीशी घट झाली. १९८७-८८ मध्ये संरक्षणविषयक सामग्री विकत घेण्यासाठी असलेल्या निधीत राष्ट्रीय ठोकळ उत्पन्नाच्या तुलनेत ३.५९ टक्के इतकी घट झाली. १९९७-९८ मध्ये या निधीचे प्रमाण २.३१ टक्क्यांपर्यंत खाली घसरले. १९९१-९२ साली तयार केलेली आठवी संरक्षण योजना निव्वळ कागदावरच राहिली. या योजनेला कॅबिनेट सुरक्षा समितीने कधीही मंजुरी दिली नाही. त्यामुळे उपलब्ध साठ्यापैकी ७० ते ८० टक्के हत्यारे, दारूगोळा युनिटमध्ये ठेवून, उरलेले साहित्य युद्धासाठी बाजूला राखून ठेवणे असा परिपाठ भारतीय लष्कराने सुरू केला. महागड्या उपकरणांची खरेदी करण्यासाठी सरकार पुरेसा निधी देत नव्हते. याच दरम्यान नवी आक्रमण युनिट, राष्ट्रीय रायफल्सची स्थापना झाली. युद्ध केव्हाही होऊ शकते, हे लक्षात घेऊन लष्करावर होणाऱ्या देखभाल खर्चातही वाढ झाली. पण त्या प्रमाणात केंद्र सरकारकडून निधी मात्र मिळाला नाही.

१९८७-८८ मध्ये भारतीय भूदलावर १६,३८४ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले होते. संरक्षण तसेच अन्य शासकीय खर्च केल्यानंतर आधुनिकीकरणासाठी भूदलाच्या हातात फक्त २.३० कोटी रुपयेच उरले. म्हणजे एकूण रकमेच्या १.४ टक्के इतकाच निधी गंगाजळीत उरला होता. अशा व्यस्त गणितामुळे भारतीय लष्कराच्या आधुनिकीकरणावर विपरीत परिणाम झाला आहे.

२० ऑक्टोबर १९९७ रोजी नवी दिल्ली येथे आयोजिलेल्या कमांडरांच्या संयुक्त संमेलनात पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी तसेच कॅबिनेट सुरक्षा समितीचे सदस्यही उपस्थित होते. या संमेलनात बोलताना मी म्हटले होते की, संरक्षण अर्थसंकल्पातील तरतुदींमध्ये वर्षागणिक घटच होत असून, भूदलाकडे असलेली हत्यारे, दारूगोळा, उपकरणे यांचेही प्रमाण कमी कमी होत आहे. अतिरिक्त सामग्री उपलब्ध नसल्याने आधीच्याच गोष्टींवर सध्या काम भागवले जात आहे.

महत्त्वपूर्ण हत्यारे व उपकरणांचा सुमारे तीन पिढ्यांपर्यंत म्हणजे २५ ते ३० वर्षे पुरेल इतका संचय करायला हवा, या सिद्धांतातून भूदल काम करीत असते. वित्तीय स्थिती तसेच वर्तमान परिस्थिती यांचा मेळ घालण्यासाठी असा संचय करणे आवश्यक असते. १९९८ मध्ये भूदलाकडे असलेली बहुतांश इन्फ्रंटी उपकरणे ही १९६०-७० च्या दशकात बनविलेली होती. ३० बटालियन समावेश असलेल्या राष्ट्रीय रायफल्सकडेही नवी हत्यारे, उपकरणे नव्हती. जम्मू- काश्मीरमध्ये दहशतवाद्यांशी मुकाबला करीत असलेल्या राष्ट्रीय रायफल्सच्या जवानांना शस्त्रास्त्रे व उपकरणांचा पुरवठा भूदलाच्या भांडारातून करण्यात येत असे. राष्ट्रीय रायफल्सकडे आधुनिक शस्त्रास्त्रे जवळपास नव्हतीच. थोडेसे रणगाडे, लष्करी वाहने, बोफोर्स व दुसऱ्या पिढीतील काही आधुनिक हत्यारे वगळता सर्व उपकरणे व शस्त्रास्त्रे ही जुनीच होती.

१९९८ साली ऑक्टोबर महिन्यात मला पंतप्रधान व कॅबिनेट सुरक्षा समितीच्या सदस्यांसमोर विचार व्यक्त करण्याची संधी मिळाली. त्यात मी म्हटले की, भूदलाच्या देखभालीसाठी असलेल्या वार्षिक निधीत कधीतरी तोंडी लावण्यापुरती वाढ केली जाते. चलन फुगवटा लक्षात घेता अनेकदा या निधीमध्ये कपातही करण्यात येते. वर्षागणिक भूदलाला लागणारी हत्यारे व संरक्षणविषयक उपकरणे यांची कमतरता वाढतच आहे. त्यामुळे या गोष्टींची

आवश्यकता जितकी कमी भासेल तेवढे चांगले, यादृष्टीने आम्ही प्रयत्न सुरू केले आहेत. तरीही संरक्षणविषयक नवीन उपकरणे खरेदी करण्यासाठी १४,८०० कोटी रुपयांचा तुटवडा भूदलाला सतावतोच आहे. भूदलाचा प्रमुख झाल्यानंतर मी या दलाच्या आधुनिकीकरण प्रक्रियेचा आढावा घेतला त्यावेळी सुमारे ५० हजार सैनिकांना सेवानिवृत्त करण्याचा निर्णय मला घ्यावा लागला. त्यामुळे नवव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये ८७० कोटी रुपयांची बचत होणार असल्याचे माझ्या निदर्शनास आले. भूदलाकडे उपलब्ध असलेल्या रकमेच्या खर्चामध्ये योग्य मिळवणी करून २० हजार सैनिकांना पुन्हा तैनात करण्यात मला यश आले. हाती पुरेसा निधी नसेल तर भविष्यकालीन विकासाच्या योजना आखणे विलक्षण अडचणीचे होऊन बसेल. तसेच शत्रूवर केलेल्या आक्रमणाची धार लवकरच बोथट होईल आणि माथी पराभवाचा शिक्का बसेल, असा इशारा देऊन मी पंतप्रधान व कॅबिनेट सुरक्षा समितीच्या सदस्यांना काही उपाय सुचविले...

भूदलाच्या ताफ्यात शस्त्रास्त्रे व संरक्षण उपकरणांची असलेली कमतरता भरून काढण्यासाठी पुरेशा निधीची तरतूद करणे.

राष्ट्रीय रायफल्स व विशेष दलांसाठी वेगळा निधी देणे.

‘संरक्षण शिलकी निधी‘ची स्थापना करणे. जेणेकरून मार्च संपता संपता उरलेला निधी घाईघाईने संपविण्याची प्रवृत्ती तयार होईल.

नवव्या पंचवार्षिक योजनेने मंजुरी दिलेल्या संरक्षणविषयक उपकरणे व शस्त्रास्त्रांची खरेदी करण्यासाठी जलदगतीने निर्णय घेणे.

भूदलाच्या आधुनिकीकरणाचा मुद्दा मी माझ्या लष्करप्रमुखपदाच्या कारकीर्दीत नेहमीच सरकारदरबारी लावून धरला होता. कारगिल युद्ध सुरू झाले तेव्हा भूदलाकडे असलेली हत्यारे, दारूगोळा, संरक्षण उपकरणे यांची कमतरता माझं मन चिंताग्रस्त बनवत असे. बर्फाळ प्रदेशात लढताना सैनिकांनी परिधान करावयाचे कपडे, सिग्नल उपकरणे, बुलेटप्रूफ जॅकेटस्, मीडियम मशीनगन, रॉकेट लाँचर, मोर्टार आदी साहित्याची भूदलाकडे विलक्षण कमतरता होती. तरीही या परिस्थितीवर मात करून कारगिल युद्धात पाकिस्तानला धूळ चारायचीच, असा निर्धार भारतीय जवानांनी केला होता. आपण कारगिल युद्ध जिंकलो, याचा अर्थ संरक्षणसामग्रीच्या कमतरतेच्या मुद्द्यावर आपण विजय मिळवला, असा होत नाही. सैन्यदलांचे आधुनिकीकरण ही डोळे व कान उघडे ठेवून पार पाडावयाची बाब आहे. आणि आपण नेमके तेच विसरलोय!

१३ चीनची छुपी चाल

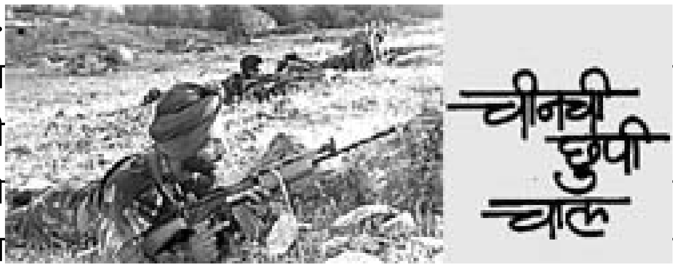

आम्ही आमचे परराष्ट्र धोरण आमूलाग्र बदलले आहे, असा प्रचार गेल्या काही वर्षांपासून चीन करीत आहे. भारत व पाकिस्तानशी संबंध प्रस्थापित करताना कोणताही भेदभाव न करण्याची भूमिका चीनने स्वीकारली असल्याचे म्हटले जाते. कारगिल युद्धाच्या वेळेस चीनने खरोखरीच तटस्थ भूमिका घेतली होती. मात्र, या युद्धकाळात नियंत्रण रेषेच्या जवळ लडाख परिसरात तसेच अरुणाचल प्रदेशच्या सीमाभागात चीनच्या पीपल्स लिबरेशन आर्मीच्या हालचाली वाढल्या होत्या, हेदेखील लपून राहिलेले नाही.

१९८६ साली अरुणाचल प्रदेशातील कमंग जिल्ह्यातल्या वादग्रस्त परिसरात सूमरोडोंग चू (बांगडेग) ची घटना घडली. पुढे १९९८ मध्ये भारताने अणुचाचणी केली. त्यानंतर पीपल्स रिपब्लिकन आर्मीने सीमेवरील पहारे अधिकच कडक केले. सीमाभागांमध्ये मूलभूत सुविधांचे पक्के जाळे विणण्यावर चीन भर देत आहे. त्यामुळे आपल्या लष्कराच्या हालचालींमध्ये वाढ झाली, असे स्पष्टीकरण चीन देऊ शकेल. तरीदेखील- (अ) ट्रिग पठार या वादग्रस्त भागामध्ये चीनने रस्ता बांधण्यासाठी १९९९ मध्ये केलेले जोरकस प्रयत्न, (ब) अरुणाचल प्रदेशमधील कमंग जिल्ह्यातील चोत्झेमध्ये तैनात केलेल्या चिनी सैनिकांनी अचानक स्वीकारलेले आक्रमक धोरण, (क) अरुणाचल प्रदेशला लागून असलेल्या चिनी प्रदेशामध्ये आवश्यकतेपेक्षा जास्त सैन्य तैनात करणे- या तिन्ही गोष्टींचा अभ्यास केला तर चीनची पावले भारताच्या विरोधातच पडत होती, हे स्पष्ट होईल.

कारगिल युद्धाच्या वेळेस चीनच्या सीमावर्ती भागात लष्करी हालचालींना वेग आलेला होता. या काळात चीनने पुढील प्रदेशांमध्ये लष्करी गस्त वाढवली होती...

डेमचोक- ६ जून १९९९ रोजी लडाखच्या डेमचोक येथे ७० चिनी सैनिकांचे गस्ती पथक पाहण्यात आले होते. गस्ती पथकातील अनेक सैनिक जुने डेमचोक या ठिकाणापर्यंत आले होते. त्यातील काही सैनिक प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेच्या समांतर दक्षिण दिशेला पुढे सरकले होते.

हे गस्ती पथक या क्षेत्रात सुमारे एक तास होते. भारताने कारगिल युद्ध छेडले त्याचवेळी चिनी लष्कराकडून ही हालचाल झालेली होती.

पैननोंग त्सो (लडाखमधील एक झरा)- चीनने स्पागनूरपासून (लडाख) या झऱ्याच्या दक्षिण किनाऱ्यापर्यंत एक रस्ता बनवला. त्यामुळे या विभागात चिनी लष्करातील गस्ती पथकांमध्ये चांगले दळणवळण होऊ शकले. १५० ते २०० मजुरांनी दिवस-रात्र राबून हा रस्ता बांधला.

ट्रिग पठार- लडाखमधील हा वादग्रस्त भाग असून, येथील सीमेसंदर्भात भारत व चीन यांच्यामध्ये वाद आहे. लष्करी कारवाई नव्हे, तर चर्चेच्या माध्यमातूनच हा सीमाप्रश्न सोडवायला हवा, यावर भारत व चीन यांची सहमती झाली आहे. १९९९ च्या जून महिन्याच्या अखेरच्या आठवड्यापासून चीनने या भागात रस्तेबांधणीचे काम हाती घेतले होते. या प्रदेशावर हक्क सांगण्यासाठी चीनने रचलेले हे कारस्थान होते.

चांत्झे- चीनने जुलै १९९९ मध्ये चांत्झे येथे आपल्या अस्थायी चौक्यांवर सैनिक तैनात केले. चांत्झे येथे चीनने फक्त कंपनी तैनात केली होती व बाकीचे सैनिक पुढील आदेशाच्या प्रतीक्षेत होते. चीनने अस्थायी चौक्या उठवल्यानंतरच या भागात निर्माण झालेला तणाव निवळण्यास मदत होणार होती. पण चीन त्यास राजी नव्हता. आपली कक्षा ओलांडून पुढे आलेले चिनी व भारतीय सैनिक सप्टेंबर १९९९ च्या अखेरीस आपल्या पूर्वीच्या ठिकाणी माघारी परतले.

चिनी भूदलातील पारंपरिक शस्त्रास्त्रे, उपकरणे यांची देखभाल करणाऱ्या शस्त्रागार विभागातील पी. एल. ए. संचालकांनी पाकिस्तानी भूदलातील शस्त्रास्त्रे, दारूगोळा यांची कमतरता दूर करण्यासाठी कारगिल युद्धाच्या दरम्यानच इस्लामाबादचा दौरा केला. कारगिल युद्धाच्या पूर्वी पंतप्रधान नवाज शरीफ व तत्कालीन लष्करप्रमुख परवेझ मुशर्रफ यांनी चीनचा दौरा केला होता. कोणत्याही परिस्थितीत पाकिस्तान व चीनदरम्यानचे संरक्षणविषयक संबंध घनिष्ठच राहाणार, हेही या घडामोडींतून सिद्ध झाले.

अरुणाचल प्रदेशमधील पश्चिम कमेंग जिल्ह्यामध्ये उत्तम रस्ते नाहीत. त्यामुळे भारतीय सैन्याच्या हालचाली या क्षेत्रामध्ये जलद रीतीने व्हाव्यात यासाठी तातडीने उपाय योजण्यात

आले. चीनने या प्रदेशात आक्रमण केलेच, तर ते वेळीच थोपविता यावे, यासाठी ही व्यूहरचना करण्यात आली. दूरसंचार, दळणवळण यंत्रणा यांच्यातील त्रुटींमुळे ट्रिग पठार भागात भारतीय सैन्य काही बाबतींत नक्कीच कमी पडत होते. चिनी लष्कराच्या हालचालींवर बारीक लक्ष ठेवण्यासाठी भारतीय लष्कराचीही गस्त वाढविण्यात आली. मात्र त्यातून चीनबरोबर युद्धाला तोंड फुटणार नाही, इतपत दक्षता घेण्यात आली.

भारत व चीन यांच्यामध्ये ४०५० कि.मी. लांबीची सीमारेषा आहे. चीन ही जगातील महाशक्ती म्हणून पुढे येत आहे. भारताच्या तुलनेत चीनच्या संरक्षणविषयक हालचालींमुळे पडणाऱ्या प्रभावाचे विश्लेषण करताना पुढील गोष्टींवर विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे.- (१) दोन्ही देशांमध्ये असलेल्या सीमाप्रश्नावर अद्याप समाधानकारक तोडगा निघालेला नाही. (२) मिडल किंगडमच्या रूपात चीनने नेहमीच आक्रमक धोरणाचा अवलंब केलेला होता. १९४९ नंतरही या देशाने हेच धोरण कायम राखले होते. (३) नेपाळ, म्यानमार, बांगलादेश, श्रीलंका, पाकिस्तान या भारताच्या शेजारील देशांनी चीनकडून मोठ्या प्रमाणावर संरक्षण सामुग्री व उपकरणे खरेदी केलेली आहेत. (४) पाकिस्तान व चीनमध्ये घनिष्ठ संबंध आहेत. (५) आंतरराष्ट्रीय प्राबल्यामध्ये संघर्ष व अशांततेमुळेच अनेकदा संतुलन होत असते, हे ऐतिहासिक सत्य आहे.

१९६२ च्या भारत-चीन युद्धानंतर पाकिस्तानने आपल्या कब्जातील काश्मीरचा एक हिस्सा (चीनच्या सीमेला खेटून असलेला शकलगाम खिंडीचा भाग) चीनला दिला व चीनबरोबरचा सीमातंटा कौशल्याने सोडविला. पाकिस्तानच्या या निर्णयामुळे त्याचे चीनबरोबर उत्तम संबंध प्रस्थापित झाले. १९६५ च्या युद्धात चीनने सीमाप्रश्नाचा बागुलबुवा उभा करून खूप मोठी लष्करी कारवाई केली नव्हती तरी पाकिस्तानला औद्योगिक, लष्करी व राजकीय क्षेत्रात चीनचे मोठे सहकार्य नेहमीच लाभले आहे. पाकिस्तान- चीन यांच्यातील हे संबंध म्हणजे ‘इस्लाम व कन्फ्युशिअस विचारांचा संगम‘ असल्याचे मानण्यात येते.

गेल्या ५० वर्षांत चीनच्या संरक्षणविषयक धोरणांमध्ये अनेक बदल झालेले आहेत. माओच्या ‘जनयुद्धा‘पासून ते १९८० च्या दशकाच्या मध्याला डेंगच्या आधुनिकीकरणाच्या नाऱ्यापर्यंत चीनने स्वत:त अनेक बदल घडविले आहेत. चीनमध्ये १९८० च्या दशकानंतर अनेक विदेशी कंपन्यांनी मोठी गुंतवणूक करण्यास प्रारंभ केला. २००४ साली चीनने आपल्या सैन्यावर २५

अब्ज डॉलर इतका निधी खर्च केला होता. क्षेपणास्त्रे विकसित करणे, जल- स्थल- नभ युद्धक्षमतेत वाढ करणे, आधुनिकीकरणाच्या माध्यमातून सैन्याच्या तीनही दलांत उत्तम समन्वय प्रस्थापित करणे- ही कामे चीनने योजनाबद्ध रीतीने पार पाडली आहेत. दुसऱ्या बाजूला या गोष्टींचे दडपण येऊन भारतालाही आपल्या संरक्षण खर्चात वाढ करणे अपरिहार्य बनले आहे. भारत व चीनदरम्यानचा सीमाप्रश्न सोडविण्यासाठी राजकीय स्तरावर सतत चर्चा होत असतात. चीनला लागून असलेल्या भागातच कारगिल, सियाचेन ग्लेशियर, काराकोरम हे भाग येतात. संरक्षणदृष्ट्या हा सर्वच प्रदेश संवेदनशील आहे. कारगिलवर आक्रमण करून पाकिस्तानने या युद्धात भारताविरोधात चीनलाही अप्रत्यक्षपणे गुंतविण्याचा प्रयत्न केला होता. ही सर्व स्थिती पाहता 'हिंदी-चिनी भाई भाई'सारखा भाबडेपणा भारतीय राज्यकर्ते पुन्हा करणार नाहीत, अशी आशा करू या!

१४ कारगिलचे राजकीय भांडवल

भारतीय लष्कर हे देशातील राजकीय प्रभावापासून नेहमीच अलिप्त राहिलेले आहे. भारतातील प्रबळ लोकशाही व्यवस्थेमुळे देशाची धुरा राजकीय नेतृत्वाकडे सुरक्षित आहे व सत्ताधाऱ्यांचे आदेश पालन करण्याचे व्यावसायिक कर्तव्य भारतीय लष्कर नेटाने पार पाडते. कारगिल युद्धाला प्रारंभ झाला तेव्हा केंद्रामध्ये राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे सरकार सत्तेवर होते. पुढील काही महिन्यांतच लोकसभेच्या निवडणुका पार पडणार होत्या. अन्य लोकांप्रमाणेच बहुतांश राजकीय पक्षांना पाकिस्तानने कारगिलमध्ये कोणत्या प्रकारे घुसखोरी केलेली आहे, याविषयी काहीही माहिती नव्हती. मात्र, कारगिलच्या युद्धाला तोंड फुटले, तसे देशाच्या सुरक्षिततेविषयी समाजाच्या सर्वच स्तरांतून चिंता व्यक्त होऊ लागली. भारतीय गुप्तहेर यंत्रणा कुचकामी असून, देशाच्या संरक्षण सज्जतेविषयी रालोआ सरकार निष्काळजी आहे, असा आरोप विरोधी पक्षांनी केला. त्यानंतर मात्र अशा काही घटना घडल्या की, त्यात भूदलाचे नाव विनाकारण गोवले गेले. कारगिल युद्धासंदर्भातील सत्यस्थिती समजावून सांगण्यासाठी केंद्र सरकारने अनेक बैठका आयोजित केल्या होत्या. या बैठकांमध्ये राज्यपाल, विविध राज्यांचे मुख्यमंत्री, संसद सदस्य सहभागी होत असत. या सर्वांसमोर लष्करी अधिकारी कारगिल युद्धासंदर्भात सर्व वस्तुस्थिती समजावून सांगत असत. या निवेदनानंतर लष्करी अधिकारी त्या बैठकीतून निघून जात व त्यानंतरच राजकीय दृष्टिकोनातून कारगिल युद्धासंदर्भातील चर्चेला प्रारंभ होत असे. अशाच एका बैठकीमध्ये रालोआ सरकारने भूदलाला निष्कारण वादामध्ये ओढले.

या बैठकीत भारतीय लष्कराच्या तिन्ही दलांचे सैन्य अभियान संचालक उपस्थित होते. राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीतील घटक पक्षांच्या खासदारांच्या बैठकीत कारगिल युद्धासंदर्भात माहिती सादर करण्याचा आदेश तीनही सैन्य अभियान संचालकांना अगदी आयत्या वेळी सरकारने दिला होता. संसद भवनात झालेल्या या बैठकीसंदर्भात विरोधी पक्ष व प्रसारमाध्यमांना माहिती कळल्यानंतर त्यांनी या प्रकरणाचा मोठा गाजावाजा केला. ही बैठक झाली तेव्हा मी

दिल्लीच्या बाहेर होतो. बैठकीला उपस्थित असलेल्या भारतीय हवाई दलाच्या अधिकाऱ्याचेही आडनाव मलिक होते, पण ते आपले नाव लिहिताना प्रारंभी एस. के. असा उल्लेख करीत. काही लोकांना वाटले की, या बैठकीला मीच उपस्थित होतो. त्यामुळे या बैठकीचे आयोजन करण्यात माझाच सिंहाचा वाटा होता, अशी टीकेची झोड उठवण्यात आली.

संसद भवनात झालेल्या या बैठकीमध्ये कारगिलसंदर्भात निवेदन करण्यासाठी डी.जी.एम.ओ.ना केंद्रीय संरक्षण मंत्र्यांच्या वतीने त्यांच्या खासगी सचिवाने रीतसर आदेशाचे पत्र देऊ केले होते. ही बैठक कुठे व केव्हा होणार आहे, याची माहिती या पत्रात होती. मात्र या बैठकीला कोणत्या पक्षांचे खासदार उपस्थित राहणार आहेत, याचा उल्लेख टाळण्यात आला होता. भारतीय लष्कराचे तीनही डी.जी.एम.ओ. संसद भवनात बैठकीच्या ठिकाणी पोहोचले तेव्हा त्यांचे स्वागत दस्तुरखुद्द संरक्षणमंत्री व कॅबिनेट सुरक्षा समितीच्या तीन सदस्यांनी केले. बैठकीच्या दालनात पोहोचल्यानंतर लष्करी अधिकाऱ्यांच्या लक्षात आले की, तेथे फक्त राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचेच खासदार उपस्थित आहेत. प्रसंगावधान राखून त्याचवेळी लष्कराचे तीनही अधिकारी तेथून निघून गेले असते तर बरे झाले असते. दुर्दैवाने असे झाले नाही. त्यामुळे कारगिल युद्धाबाबत लष्कराने व्यक्त केलेल्या मतांना राजकीय स्वरूप प्राप्त झाले.

कारगिल सीमेवर योग्य तैनाती तसेच संरक्षण व्यवस्था राखण्यात अकायम ठरलेल्या १२१ (१) इन्फ्रंट्री ब्रिगेडचे कमांडर सुरिंदरसिंह यांची जून १९९९ च्या तिसऱ्या आठवड्यामध्ये बदली करण्याचा निर्णय घेतला, तेव्हा विरोधी पक्षांनी या निर्णयाचे स्वागतच केले. भारताने लढलेल्या याआधीच्या युद्धांदरम्यान लष्करातील प्रशासकीय घडामोडींबाबत राजकीय पक्षांनी काही भूमिका घेतल्याचे एकही उदाहरण आत्तापर्यंत घडलेले नव्हते. युद्धाला तोंड फुटल्यानंतर नेमून दिलेले काम करण्यात ढिलाई दाखविणाऱ्या लष्करी अधिकाऱ्यांची बदली करण्यात येते. १९६२, १९६५ व १९७१ च्या युद्धांदरम्यान भारतीय लष्कराच्या तीनही दलांमधील अकायम अधिकाऱ्यांवर कारवाईचा बडगा उगारल्याची अनेक उदाहरणे आहेत. पण त्यामध्ये कधी राजकीय पक्षांनी लुडबुड केल्याचे ऐकिवात नाही.

कारगिल युद्धादरम्यान कमांडर सुरिंदरसिंह यांच्या बदलीचे प्रकरण इतके चिघळले, की भूदलाने स्थापन केलेल्या न्यायालयामध्ये सुरिंदरसिंह यांचा बचाव करण्याचा निर्णय विरोधी

पक्षांतील काही नेत्यांनी घेतला. ब्रिगेडियर सुरिंदरसिंह यांनी तक्रार करण्यासाठी भूदलाच्या प्रमुखांना जी कथित पत्रे पाठवली होती, ती प्रसारमाध्यमांद्वारे जनतेसमोर आणली गेली. अर्थात सुरिंदरसिंह यांच्या तक्रारीत काहीही दम नव्हता. कारगिलमध्ये घुसखोरी होण्याची शक्यता असल्याचा इशारा वरिष्ठांना आपण खूप आधीच दिलेला होता, अशी हवा १२१ (१) इन्फ्रंट्री ब्रिगेडच्या कमांडरपदावरून बदली झाल्यानंतर सुरिंदरसिंह यांनी तयार करायला प्रारंभ केला. इशारा देऊनही काहीच हालचाल न केल्याने कारगिलचे युद्ध दाराशी येऊन ठेपले, हा वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्याच अकार्यक्षमतेचा पुरावा आहे, असे सुरिंदरसिंह यांनी आपल्या तक्रारवजा पत्रात म्हटले होते.

पाकिस्तानी भूदलाचे प्रमुख म्हणून परवेझ मुशर्रफ यांनी सूत्रे स्वीकारली व त्यानंतर कारगिलमध्ये घुसखोरीसाठी ऑपरेशन बद्रची आखणी केली. या सर्व घटनांच्या बऱ्याच आधी- म्हणजे ऑगस्ट १९९८ मध्ये मी १२१ (१) इन्फ्रंट्री ब्रिगेडच्या छावणीला भेट दिली होती. या काही तासांच्या दौऱ्यातच कारगिलमधील घुसखोरीच्या शक्यतेसंदर्भात मला माहिती दिल्याचे सुरिंदरसिंह यांनी म्हटले आहे. पण ते किती कालविपर्यस्त आहे, हे सर्व पुराव्यांनिशी केंद्र सरकारच्या निदर्शनास आणून दिले होते. कारगिलमध्ये पाकिस्तान्यांच्या घुसखोरीची शक्यता लक्षात घेऊन त्यांच्या कमांडने कोणतेही सावधगिरीचे उपाय योजले नव्हते. कारगिलमध्ये प्रत्यक्षात घुसखोरी सुरू होती तेव्हा सीमेवर असे काहीही घडत नाही, असे अहवाल देण्यातच ३ इन्फ्रंट्री डिव्हिजनचे मुख्यालय मश्गुल राहिले. घुसखोरीची बातमी कर्णोपकर्णी पसरताच या कमांडच्या निर्णयक्षमता व अहवालांकडे काहीसे संशयानेच पाहिले जाऊ लागले. त्यामुळे साहजिकच सुरिंदरसिंह यांच्यावर बदलीची कारवाई करण्यात आली. सुरिंदरसिंह यांनी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांविरुद्ध दुष्ट बुद्धीने प्रेरित होऊनच तक्रार केली होती. मात्र सुरिंदरसिंह यांच्यावर सर्व नियमांचे पालन करूनच कारवाई करण्यात आली. या सर्व प्रकरणाचा मुळापासूनच तपास होणे आवश्यक होते. सुरिंदरसिंह यांच्या बदलीचे प्रकरण विरोधी पक्षांनी अशा रीतीने उचलून धरले की त्यामुळे निष्कारण विवादात भूदलही गोवले गेले. या प्रकरणामुळे रणभूमीवर लढणारे जवान तसेच वीरमरण पत्करलेल्या जवानांच्या कुटुंबीयांचे मनोधैर्य खच्ची होण्याचा धोका होता.

कारगिल युद्धामध्ये भारताचा विजय दृष्टिपथात येऊ लागला व लोकसभा निवडणुकांची तारीखही जवळ येऊ लागली, तसे कारगिल हा प्रभावी राजकीय मुद्दा बनला. किंबहुना या

निवडणुकांच्या प्रचारामधील तो मुख्य मुद्दा बनला होता. कोणी शूर जवानांचे अभिनंदन करीत होते, तर कोणी लष्करातील त्रुटींवर बोट ठेवीत होते. निवडणुका जवळ येऊ लागल्या तसतसे सत्ताधारी व कॅबिनेट सुरक्षा समितीतील सदस्यांच्या मनोवृत्तीतही बदल होऊ लागला. या राजकीय पक्षांशी समन्वय साधणे ही कसरत लष्करी अधिकाऱ्यांना पार पाडावी लागत असे.

कारगिल युद्धात लष्कराने मिळवलेल्या विजयाचे विरोधी पक्षांसह कोणत्याच राजकीय पक्षाने वस्तुनिष्ठ स्वागत केले नाही. सत्तारूढ पक्षावर कठोर टीका करण्यासाठी कारगिलचे युद्ध हे उत्तम भांडवल होते. मात्र, त्यामुळे या युद्धात लष्कराने मिळवलेल्या विजयाचे मूल्यमापन हात आखडून करण्यात येत होते. या युद्धात जखमी झालेल्या जवानांच्या समस्यांकडे लक्ष देण्याऐवजी पत्रकार या युद्धामागील राजकीय कारणेच कुरवाळत बसले होते. जखमी जवानांना मिठाई भरविण्यासाठी व त्याचे फोटो काढून घेण्यासाठी राजकीय नेते त्या काळात रुग्णालयाबाहेर अक्षरशः रांगा लावून उभे असत. मात्र, काही स्वयंसेवी संस्थांनी जखमी जवानांची मनोभावे सेवा केली.

२३ ऑगस्ट १९९९ या दिवशी विश्व हिंदू परिषदेच्या कार्यकर्त्यांनी जखमी जवानांना राख्या बांधल्या. या कार्यक्रमात विश्व हिंदू परिषद आपल्या झेंड्यासह सर्वत्र मिरवत होती. राजकीय पक्ष व संघटनांचा लष्करी बाबींमध्ये हस्तक्षेप असू नये, असे तत्त्व असताना विहिंपसारख्या संघटनांना असे कार्यक्रम करण्यास केंद्र सरकारने अनुमती दिलीच कशी, असा प्रश्न त्यामुळे उपस्थित होतो. कारगिल युद्धाचे राजकीय भांडवल इतके पराकोटीला पोहोचले की, हरयाणामध्ये एका राजकीय पक्षाने आपल्या जाहीर सभेत भारतीय लष्कराच्या तीनही दलांच्या प्रमुखांच्या छायाचित्रांचे पोस्टरच लावले होते. कारगिल युद्धाच्या मुद्द्याचा राजकारणासाठी कसा वापर होत आहे व त्यामध्ये लष्कराला कसे गोवण्यात येत आहे, याची सविस्तर माहिती मी पंतप्रधानांना सादर केली. राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीतील घटक पक्ष व विरोधी पक्षांच्या कार्यकर्त्यांनी कारगिल युद्धाचे राजकीय भांडवल करणे योग्य नाही, असे मत पंतप्रधानांनी माझ्याकडे व्यक्त केले. तसेच 'अतिसंवेदनशील बनू नका,' असा सल्लाही पंतप्रधानांनी मला यावेळी दिला. निवडणुका जसजशा जवळ येऊ लागल्या, तसतसे उत्तर भारतातील एका राज्याच्या मुख्यमंत्र्याने कारगिल युद्धात लढलेल्या आपल्या राज्यातील प्रत्येक जवानाला एक लाख रुपये देण्याची घोषणा केली. वस्तुतः खनिज संपत्तीचा मुबलक साठा असूनही योग्य

नियोजनाअभावी हे राज्य मागासलेलेच राहिले होते. कारगिल युद्धात या राज्यातील जे जवान मारले गेले, त्यांच्या वारसांना आर्थिक मदत देण्याचे या मुख्यमंत्र्यांनी जाहीर केलेच होते; त्याशिवाय या युद्धात लढलेल्या राज्यातील प्रत्येक सैनिकाला आर्थिक मदत करण्यात येणार होती.

लष्कराला कोणत्याही विवादांमध्ये ढकलू नका, असे मी एकदा पत्रकारांना स्पष्टपणे सांगितले. राज्यसभेतील तत्कालीन विरोधी पक्षनेते डॉ. मनमोहनसिंग यांची ऑगस्ट १९९९ मध्ये भेट घेऊन मी माझे विचार मोकळेपणाने त्यांच्याकडे मांडले. लष्कराला राजकीय विवादांपासून अलिप्त ठेवण्यासाठी पंतप्रधान वाजपेयी यांनी एक सर्वपक्षीय बैठक बोलाविणे आवश्यक आहे, असे मत मनमोहनसिंग यांनी माझ्याकडे व्यक्त केले व तसे मी पंतप्रधानांना सांगावे, असेही सूचित केले. हा विषय मी योग्य वेळ बघून केंद्र सरकारकडे काढला. पण त्यावर पुढे काहीच हालचाल झाली नाही.

कारगिल युद्ध का घडले, याची सविस्तर चर्चा आतापर्यंत झाली आहे. मात्र, या युद्धाच्या मुद्द्यावरून राजकीय पक्षांनी परस्परांवर जी चिखलफेक केली, ती अधिक लाजिरवाणी होती. त्यामुळे कारगिल युद्धात लष्कराने मिळविलेल्या नेत्रदीपक विजयालाही काळिमा फासला गेला!

१५ माहीती युध्द

दूरचित्रवाहिन्यांवर थेट प्रसारण होणारे कारगिल हे अशा प्रकारचे भारतातील पहिलेच युद्ध होते. कारगिल युद्धाची त्यामुळे घरा-घरांत अधिकच तावातावाने चर्चा झाली. युद्धकाळामध्ये शत्रूचे मनोबल खच्ची करण्यासाठी आणि त्याची दिशाभूल करण्यासाठी प्रसारमाध्यमांचा अत्यंत प्रभावीरीत्या वापर करता येतो. वर्तमानपत्रे, रेडिओ, दूरचित्रवाहिन्या, इंटरनेट, दूरध्वनीसारख्या माध्यमांतून आपल्याला हवी ती माहिती प्रसारित करून शत्रूला कोंडीत पकडता येते, तसेच नामोहरमदेखील करता येते. पहिल्या महायुद्धापासून आजवर झालेल्या सर्वच युद्धांत शत्रूदेश परस्परांविरुद्ध प्रसारमाध्यमांद्वारेही लढाई लढत आले आहेत.

युद्धभूमीवरील लढाईसाठी प्रसारमाध्यमांचा प्रभावी उपयोग कसा होतो, याचा प्रथम अनुभव मला पंजाबमधील ऑपरेशन ब्लू स्टारच्या वेळी आला. अमृतसरमधील शिखांच्या पवित्र सुवर्णमंदिरात आश्रय घेतलेल्या दहशतवाद्यांचा बीमोड करण्यासाठी या प्रार्थनास्थळामध्ये लष्कर घुसविण्याचे आदेश तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी दिले होते. हे कृत्य धर्मविरोधी असल्याची प्रतिक्रिया त्यावेळी अनेकांनी व्यक्त केली होती. या कारवाईसंदर्भात माहिती प्रसिद्ध करण्याबाबत प्रसारमाध्यमांवर केंद्र सरकारने काही निर्बंध घातले होते. त्यामुळे 'ऑपरेशन ब्लू स्टार' कारवाईसंदर्भात पंजाबमधील गावा-गावांमध्ये काही विघ्नसंतोषी लोक भयानक अफवा पसरवीत होते. या अफवांमुळे लष्करातील सैनिक-विशेषतः शीख सैनिक हताश होत असत. प्रसारमाध्यमांतून 'ऑपरेशन ब्लू स्टार'संदर्भात सविस्तर माहिती प्रकाशित झाली असती तर कदाचित इतके गोंधळाचे वातावरण निर्माण झालेही नसते. प्रसारमाध्यमांवरील निर्बंध उठविल्यानंतर १९८८ मध्ये पार पडलेल्या 'ऑपरेशन ब्लॅक थंडर'च्या वेळेस मात्र अशा काही अफवा पसरल्या नाहीत. याचे कारण या कारवाईची माहिती लोकांपर्यंत नीट पोहोचली होती.

भारतीय शांतीसेनेने १९८७ मध्ये श्रीलंकेत 'ऑपरेशन पवन' कारवाई केली, त्यावेळी

प्रसारमाध्यमांनी आपले काम चोख बजावले. मात्र, या कारवाईला भारतीय जनतेने मोठ्या प्रमाणावर पाठिंबा दिला नाही. भारतीय लष्कराला श्रीलंकेत का पाठविण्यात आले, असा प्रश्न वारंवार विचारण्यात येऊ लागला. श्रीलंकेमध्ये कारवाई करण्यासाठी जनमत तयार करणे आवश्यक होते. पण तसा प्रयत्न भारतीय नेतृत्वाकडून केला गेला नाही, ही वस्तुस्थिती तत्कालीन राष्ट्रीय संरक्षण सल्लागार जे. एन. दीक्षित यांनी मान्य केली होती.

कारगिल युद्धामध्ये भारतीय लष्कराने 'ऑपरेशन विजय' कारवाईला प्रारंभ केला तेव्हा त्याला दूरचित्रवाहिन्यांवरून युद्धाच्या होणाऱ्या थेट प्रक्षेपणाची जोड मिळाली. हा अनुभव भारतीय लष्कर व येथील दूरचित्रवाहिन्यांसाठी अगदी नवा होता. कारगिल युद्धामध्ये आघाडीवर दररोज ज्या घटना घडत होत्या, त्याची आवश्यक तितकी माहिती परराष्ट्र खाते व संरक्षण खात्याचे प्रवक्ते दररोज प्रसारमाध्यमांना देत होते. त्यामुळे राष्ट्रीय- आंतरराष्ट्रीय वर्तमानपत्रांमध्ये कारगिल युद्धासंदर्भात येणाऱ्या बातम्यांमध्ये भारताची बाजू ठसठशीतपणे मांडलेली असे. याचा उपयोग राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताच्या बाजूने जनमत तयार करण्यासाठी झाला.

सैन्याधिकारी व पत्रकारांमध्ये असलेल्या घनिष्ठ संबंधांमुळेच या गोष्टी शक्य झाल्या. कारगिल युद्धाच्या प्रारंभी रणक्षेत्रावर होणारी संरक्षण उपकरणांची व सैनिकांची वाहतूक या कारणांमुळे जोजिला खिंडीपर्यंतच पत्रकारांना जाऊ देण्यात येत होते. कारगिलमध्ये लढाई सुरू होती, त्या भागात नागरी वस्ती खूप असल्याने पत्रकारांना फार काळपर्यंत तेथे येण्यावर निर्बंध लादणे शक्य नसल्याची जाणीव लष्करी अधिकाऱ्यांना लवकरच झाली. प्रत्यक्ष युद्धभूमीवरील परिस्थितीचा अनुभव नसलेल्या भूदलातील काही अधिकाऱ्यांकडे त्यावेळी जनसंपर्काचा भार होता. कारगिल युद्धासंदर्भात देशी-विदेशी पत्रकारांनी विचारलेल्या प्रश्नांना समाधानकारक उत्तरे देणे या अधिकाऱ्यांना जड जात होते. हे लष्करी अधिकारी पत्रकार परिषदांमध्ये अगदी नोकरशहांसारखे वागत. पत्रकारांच्या अनेक प्रश्नांना 'वरिष्ठांना विचारून सांगतो', असे या अधिकाऱ्यांचे उत्तर असे.

या त्रुटी लक्षात घेऊन भूदलाचा जनसंपर्क विभाग अत्यंत कार्यक्षम करण्याच्या दृष्टीने आम्ही पावले उचलली. भूदलाने आपली एक वेबसाइट तयार केली. कारगिलमध्ये भारतीय लष्कर रणांगणावर लढत होतेच, शिवाय आम्ही प्रसारमाध्यमांकरवीही पाकिस्तानशी युद्ध आरंभले

होते. कारगिल युद्धादरम्यान भूदलाच्या जनसंपर्क विभागाचे नेतृत्व मेजर जनरल अर्जुन रे यांनी केले होते. सैन्य अभियान महासंचालनालयाचे संचालक कर्नल विक्रमसिंह हे दररोज पत्रकारांना कारगिल युद्धाविषयी माहिती देत असत. आखाती युद्धात अमेरिकन लष्कराने ज्या रीतीने प्रसारमाध्यमांचा वापर केला, ते उदाहरण आमच्या डोळ्यांसमोर होते. कारगिल युद्धातील दररोजच्या घडामोडींची माहिती आम्ही पत्रकारांना देत होतो. त्याशिवाय पत्रकारांना युद्धभूमीवर प्रत्यक्ष चीनचे अवलोकन करण्यासाठीही नेले जात असे. मात्र एक फरक असा होता की, आखाती युद्धामध्ये पत्रकारांना युद्धविषयक माहिती देण्यावर अमेरिकी लष्कराने काही बंधने घातली होती, तसा प्रकार कारगिल युद्धाबाबत भारतीय लष्कराने केला नाही. कारगिल युद्ध झाले त्यावेळी युद्धभूमीवरून पत्रकारांना थेट माहिती देणारी अद्ययावत संपर्क यंत्रणा भारतीय लष्कराकडे उपलब्ध नव्हती. आता या साऱ्या साधनसामुग्रीने भारतीय लष्कर सज्ज झाले आहे. पत्रकारांना अन्य कोणाच्याही हुकुमाचे ताबेदार बनण्याची सवय नसते. थेट युद्धभूमीवरून बातम्या देण्याचा पत्रकारांचा पूर्वीचा उत्साह लष्कराकडे असलेल्या अपुऱ्या संपर्क यंत्रणेमुळे नंतर मावळला. त्यामुळे लष्करामार्फत पत्रकारांचे युद्धक्षेत्रावर केले जाणारे दौरेही बंद पडले. जेथे जिवाला धोका आहे अशी ठिकाणे वगळता युद्धक्षेत्रामध्ये पत्रकार स्वेच्छेने ये-जा करू लागले.

कारगिल युद्धासंदर्भात प्रसारमाध्यमांचे सहकार्य घेताना भारतीय लष्कराने पुढील उद्दिष्टे आपल्या डोळ्यांसमोर ठेवली होती.

कारगिलमध्ये पाकिस्तानी सैनिकांनी दहशतवाद्यांच्या बुरख्याआड केलेल्या घुसखोरीचा पर्दाफाश करणे. युद्धादरम्यान पाकिस्तानने केलेले सर्व दावे प्रसारमाध्यमांच्या मदतीने हाणून पाडणे.

कारगिल युद्ध सीमारेषा न ओलांडता संयमाने लढवण्याचे भारतीय लष्करावर बंधन होते. या लष्करी कारवाईची आवश्यकता तसेच रणनीतीचे ठाम शब्दांमध्ये समर्थन करणे.

भारतीय भूदलाच्या सामर्थ्य व संघटनशक्तीबाबत जनतेला विस्तृत माहिती व्हावी, सैनिकांनी केलेल्या पराक्रमाचे गुणवर्णन करणे, भारतीय लष्करी जवानांचे मनोबल वाढविणे- या गोष्टी प्रसारमाध्यमांद्वारे साध्य करणे.

सुरक्षेशी प्रतारणा न करता युद्धक्षेत्रातून शक्य तितक्या लवकर बातम्या प्रसारित करणे.

युद्धासंदर्भातील सत्य परिस्थितीच प्रसारमाध्यमांतून कथन व्हावी यासाठी दक्ष राहणे.

कारगिल युद्धाच्या तयारीसंदर्भात जनरल परवेझ मुशर्रफ तसेच पाकिस्तानचे जनरल स्टाफ प्रमुख यांच्यात दूरध्वनीवरून झालेली बातचीत भारताने ध्वनिमुद्रित केली होती. त्याशिवाय कारगिल युद्धात मारल्या गेलेल्या पाकिस्तानी जवानांकडून जप्त करण्यात आलेली कागदपत्रे, ओळखपत्रे, खासगी डायऱ्या, पत्रे, छायाचित्रे ही सर्व सामुग्री भारतीय लष्कराने पत्रकारांसमोर ठेवली व कारगिलमध्ये पाकिस्तानच्याच सैनिकांनी कशी घुसखोरी केली आहे, हे सप्रमाण सिद्ध केले. त्याशिवाय पाकिस्तानी लष्कराकडून जप्त केलेली उपकरणेही प्रसारमाध्यमांतून झळकत होती. मृत पाकिस्तानी सैनिकांना इतमामाने दफन करण्यात आले, त्यावेळी त्या ठिकाणी पत्रकारांना नेण्यात आले. सिमला करारानंतर कारगिल क्षेत्राचा भारतीय संरक्षण खात्याने तयार केलेला मूळ नकाशा मोडीत काढून पाकिस्तानने कारगिल हा आपलाच भाग असल्याचे नवीन नकाशाद्वारे दाखविले. पाकिस्तानला खोटे पाडण्यासाठी हे दोन्ही नकाशे भारताने प्रसारमाध्यमांत झळकविले.

कारगिल युद्धात शहीद झालेल्या भारतीय सैनिकांच्या मृतदेहांवर त्यांच्या मूळ गावी त्यांच्या त्यांच्या धार्मिक रीतीप्रमाणे अंत्यसंस्कार करण्यासाठी लष्कराला केंद्र सरकारने परवानगी दिली. या सैनिकांच्या अंत्यसंस्काराबद्दल प्रसारमाध्यमांतून जसजशा बातम्या येऊ लागल्या, तसतसे देशातील जनमत आणखीनच लष्कराच्या बाजूने झाले. मरणानंतरही शहीद सैनिकांचा योग्य तो मान लष्कराने राखला, अशी प्रबळ भावना जनतेत तयार झाली. प्रसारमाध्यमांकरवी शत्रूला नामोहरम करण्याचा कारगिल युद्धामधील हा अनुभव भारतीय लष्कराला भविष्यातील मोहिमांमध्येही मार्गदर्शक ठरणार आहे!

१६ कारगिल युद्धाचा प्रभाव

गेल्या ५० वर्षांमध्ये युद्धतंत्र व त्याची व्यापकता यामध्ये अनेक बदल झालेले आहेत. अणुयुद्ध हे तंत्रज्ञानाधारित असल्याने अशा प्रकारच्या आ¯कमणापासून आपला बचाव करण्याचे तंत्रही विकसित झाले आहे. सध्याच्या काळात मर्यादित स्वरूपाचीच युद्धे लढविली जातात. शत्रूचा नाश करण्यासाठी सैन्यबळाचा वापर होतो. मात्र अशा समरप्रसंगात एखाद्याला संपूर्ण विजय मिळेलच असे नाही. १९९०-९१ च्या आखाती युद्धामध्ये अमेरिका व तिच्या दोस्तराष्ट्रांना पूर्ण विजय मिळालाच नाही. त्यानंतर अफगाणिस्तान व इराकमध्ये झालेली युद्धे पाहता हा समरप्रसंग राजकीय उद्दिष्टांसाठीच घडविला गेला, हे स्पष्ट होते. ज्या देशांकडे सुसंघटित सैन्य व स्पष्ट राजकीय उद्दिष्ट असेल, तोच देश मैदान मारणार, हे सूर्यप्रकाशाइतके लख्ख आहे.

कारगिलचे युद्ध पाकिस्तानने सुरू केले व अचानक भारतावर हल्लाबोल केला. पाकिस्तानने केलेल्या आ¯कमणाला भारताने मात्र १९४७-४८, १९६२-६५ च्या युद्धातील नीती वापरूनच प्रत्युत्तर दिले. भारतासमोरील राजकीय उद्दिष्ट अगदी स्पष्ट होते. कारगिलमधील घुसखोरांना तेथून हुसकावून लावायचे आहे; मात्र हे करताना भारतीय सैन्याने नियंत्रण रेषा मात्र ओलांडायची नाही, असे बंधन होते. या बंधनामागे चार मुख्य कारणे होती...

(१) लाहोरमध्ये भारत व पाकिस्तानच्या पंतप्रधानांदरम्यान जी बोलणी झाली, त्यानंतर काही दिवसांतच कारगिलमध्ये पाकिस्तानने घुसखोरी केली. या पवित्र्याने काही काळ भांबावलेल्या भारताने पाकिस्तानबरोबरची राजकीय चर्चा थांबविली. सीमेवर तैनात दोन्ही देशांच्या सैन्यामध्ये अतिरिक्त तणाव असल्याची माहिती गुप्तचर संस्थांना मिळाली नव्हती. दहशतवादी सीमा ओलांडून भारतात घुसखोरी करायच्या प्रयत्नात आहेत, अशी सूचना गुप्तचर संस्थांनी दिली होती. त्यामुळे काश्मीरमध्ये हिंसाचाराच्या प्रकरणांमध्ये वाढ होणार, अशी अटकळही बांधण्यात आलेली होती. मात्र, पाकिस्तानी भूदलाचेच सैनिक दहशतवाद्यांच्या रूपात कारगिलमध्ये घुसखोरी करतील, असे कुणाला स्वप्नातही वाटले

नव्हते. योग्य गोपनीय माहितीचा अभाव व पाकिस्तानी सैनिकांचे मुजाहिदीनांच्या वेशात वावरणे यामुळे १९९९ च्या अखेरपर्यंत युद्धाचेच वातावरण कायम राहिले. त्यामुळे कारगिलमध्ये युद्ध करण्याच्या आधी सर्व माहिती घेऊन सावध पावले टाकण्याचे ठरले.

(२) कारगिल युद्ध छेडल्यानंतर आंतरराष्ट्रीय समुदायाची सहानुभूती भारतालाच मिळणे आवश्यक आहे. युद्धाला जनतेचा पाठिंबा असल्यास अनेक सकारात्मक बदल घडतात. पाकिस्तानने भारतावर आ¯ाक्रमण केले असल्याचे सत्य जगाला पटवून देणे आवश्यक होते. सिमला करारानुसार ठरविण्यात आलेली नियंत्रण रेषा उल्लंघून पाकिस्तानने आगळीक केली आहे, हे या देशांच्या मनावर ठसवायचे होते. पाकिस्तानने आ¯ाक्रमण केल्याचा ठोस पुरावा पाश्चिमात्य राष्ट्रांना हवा होता. भारताच्या हद्दीत घुसखोरी केलेले मुजाहिदीन नसून पाकिस्तानी सैनिक आहेत, याचा ठोस पुरावा भारताला मिळविणे आवश्यक होते. या युद्धाच्या अगदी अलीकडेच अणुचाचण्या केलेल्या भारतासारख्या देशाला आपण एक जबाबदार राष्ट्र आहोत, हे जगाला दाखवून देणे आवश्यक बनले होते. लाहोर करारामध्ये भारताने आपण जबाबदार राष्ट्र असल्याच्या भूमिकेचा पुनरुच्चार केलेला आहे.

(३) भारत व पाकिस्तानने अणुचाचण्या केल्या. आणि त्याची गंभीर दखल जगातील प्रबळ राष्ट्रांनी घेतली होती. कारगिलच्या मुद्द्यावरून भारत व पाकिस्तानमध्ये जे मर्यादित स्वरूपाचे युद्ध सुरू झाले, त्यात अणुचाचण्यांच्या मुद्द्याने काही अडथळे आले नाहीत. राजकीय तयारीबरोबर लष्कर सुसज्ज ठेवण्याचे पाऊल सावधानतेने टाकावे लागते. व्यापक स्तरावर युद्ध छेडले गेल्यास त्यावर नियंत्रण ठेवणे अशक्य होते. अण्वस्त्रधारी देशांत तेथील राजकीय नेतृत्वाची आपल्या लष्करावर भक्कम पकड असते. जनतेच्या पाठिंब्यावर निवडून येणारे सरकार व सैन्याधिकारी जेव्हा निर्णय घेतात, तेव्हा मतभेद निर्माण होतात. पण त्यांचा बाऊ करायचा नसतो.

(४)युद्धाचा विस्तार झाला तर त्यातून अणुयुद्ध उद्‌भवू नये म्हणून जगातील बलाढ्य देश हस्तक्षेप केल्याशिवाय राहिले नसते. भारत- पाकिस्तानने युद्ध तात्काळ बंद करण्याची मागणी त्यांनी केली असती. यामुळे दोन गोष्टी झाल्या असत्या. युद्ध बंद झाल्याने पाकिस्तानने गिळलेला भारताचा भाग तसाच त्या देशाकडे राहिला असता. अशामुळे कारगिलचा सर्व प्रदेश अनायासे पाकिस्तानच्याच घशात गेला असता. भारत हा मोठा राजकीय आघात सहन करू शकला नसता. या कोणाला ‘जर-तर’च्या गोष्टी वाटतील, पण त्यात तथ्य आहे.

(५)नियंत्रण रेषा न उल्लंघता शत्रूचे दमन करायचे हे बंधन पाळणे भारतीय सैन्यासाठी

खूपच कठीण होते. युद्धाच्या सुरुवातीला राजकीय दृष्टिकोनातून घेतलेला हा पवित्रा कोणालाही योग्यच वाटला असता. तीनही संरक्षण दलांच्या प्रमुखांच्या समितीने हे बंधन पाळण्याची तयारी दर्शविली. मात्र, नियंत्रण रेषा पार करूनच शत्रूशी दोन हात करायला हवेत, असे मत तीनही संरक्षण दलांच्या प्रमुखांनी समितीच्या बैठकीत अनौपचारिक स्वरूपात व्यक्त केले होते. २३ जून १९९९ रोजी झालेल्या पत्रकार परिषदेमध्ये मी याच मताचे समर्थन केले होते. नियंत्रण रेषा उल्लंघायची नाही, हे भारताचे स्थायी धोरण आहे, असे चित्र पंतप्रधान व राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागारांनी आपल्या वक्तव्यांतून निर्माण करू नये, अशी विनंती लष्करी अधिकाऱ्यांतर्फे करण्यात आली. युद्धामध्ये परिस्थिती वेळोवेळी पालटत असते. त्यामुळे शत्रूवर विजय मिळविण्यासाठी सर्व प्रकारच्या मार्गांचा अवलंब करणे आवश्यक असते. गरज पडली तर सीमा ओलांडून पाकिस्तानशी व्यापक स्वरूपाचे युद्ध करण्याची योजना भारतीय संरक्षण दलांच्या महासंचालनालयांनी तयार केली होती. वेळप्रसंगी अशा युद्धाला कॅबिनेटची मंजुरी मिळविण्याची व्यवस्थाही भारत सरकारने केलेली होती.

तोलोलिंग व पॉइंट ५१४० या शिखरांवर ताबा मिळविल्यानंतर भारतीय लष्करामध्ये विलक्षण आत्मविश्वास निर्माण झाला. नियंत्रण रेषा न ओलांडण्याचे बंधन पाळूनदेखील आम्ही युद्ध जिंकू शकतो, याचा अभिमान भारतीय लष्करी अधिकाऱ्यांना वाटला. भारतीय लष्कर कारगिलमध्ये दुसऱ्या बाजूनेही लढाई लढते, तर कमी सैनिक मारले गेले असते, असे मत काही माजी लष्करी अधिकारी व संरक्षणतज्ज्ञांनी व्यक्त केले आहे. या मतावर अनेक प्रश्न उपस्थित होऊ शकतात. नियंत्रण रेषा पार करायची नाही, असे बंधन असल्याने दुसऱ्या बाजूने मोर्चा उघडणे भारतीय सैन्याला शक्यच झाले नसते. शत्रूवर हल्ला करण्यासाठी लांब पल्ल्याची संहारक अस्त्रे वापरली गेली असती तर दोन्ही बाजूंचे असंख्य सैनिक कामी आले असते. कोणत्याही युद्धामध्ये दारूगोळ्याच्या स्फोटांनी जितकी मनुष्यहानी होते, त्यापेक्षाही कितीतरी जास्त हानी छोटी हत्यारे तसेच तोफगोळ्यांच्या माऱ्याने होते.

कारगिल युद्धात अतिउंचीवर लढताना ४७३ भारतीय सैनिकांनी हौतात्म्य पत्करले. त्यामध्ये हवाई दलाच्या पाच जवानांचाही समावेश होता. त्याशिवाय एक हजार सैनिक जखमी झाले. जखमी सैनिकांपैकी ५० टक्के सैनिक उपचारानंतर पुन्हा आपल्या युनिटमध्ये दाखल झाले. ४३.२० टक्के सैनिक तोफगोळ्यांच्या माऱ्यात, तर २१.०७ टक्के सैनिक गोळी लागून व

२६.७३ टक्के सैनिक भाजल्याने, अवयव कापले गेल्याने, हिमदंश झाल्याने जखमी झाले होते. व्यापक स्तरावर युद्ध होते तर पाकिस्तानचा मोठा भूभाग भारत आपल्या ताब्यात घेऊ शकला असता. मात्र, तोफा व अन्य शस्त्रास्त्रांच्या वापरामुळे सैनिक मोठ्या संख्येने मरण पावण्याचीही शक्यता होती.

फेब्रुवारी १९९९ मध्ये लाहोर करार होत असतानाच पाकिस्तानने समजून-उमजून आपल्या सैनिकांना नियंत्रण रेषा पार करायला लावली. या कारवाईस पाकिस्तानच्या राजकीय व लष्करी नेतृत्वाची संमती होती. कारगिलमध्ये झालेल्या या घुसखोरीची माहिती मिळविण्यात भारत गर्क असतानाच मे १९९९ मध्ये परवेझ मुशर्रफ यांनी जाहीररीत्या मान्य केले की, भारतीय हद्दीतील कारगिलच्या ५०० चौरस कि.मी. भागावर मुजाहिदीनांनी कब्जा बसविला आहे. मात्र, या घुसखोरीत पाकिस्तानी सैनिकांचा हात नाही, हे सांगायला मुशर्रफ विसरले नव्हते. कारगिल भागात नियंत्रण रेषा अस्पष्ट आहे. पाकिस्तानी गस्ती पथकाचे काही सैनिक जर या भागात असतील तर विनानियंत्रण भूमीवरच त्यांची उपस्थिती असेल, असे सांगायलाही मुशर्रफ यांनी कमी केले नाही.

कारगिलमध्ये मुजाहिदीनांच्या नावाखाली पाकिस्तानी लष्करानेच घुसखोरी केली आहे, याचे पुरावे भारताने जगासमोर ठेवल्यानंतर पाकिस्तानचे पितळ उघडे पडले. पाकिस्तानी लष्कराचे लेफ्टनंट जनरल अब्दुल हमीद खान यांच्या स्वाक्षरीने प्रसिद्ध केला गेलेला एक नकाशाच भारताने उजेडात आणला. त्यामध्ये कारगिल भागातील नियंत्रण रेषा स्पष्ट स्वरूपात दाखवली आहे. जुलै १९७२ मध्ये झालेल्या सिमला कराराच्या फलस्वरूप हा नकाशा तयार करण्यात आला होता. या नकाशाची दोन्ही देशांदरम्यान देवाणघेवाणही झाली होती. कारगिलमध्ये पाकिस्तानी सैनिकांकडून जप्त करण्यात आलेला कारगिलचा पाकिस्ताननिर्मित नकाशाही भारताने उजेडात आणला. त्यातही कारगिलची प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषा अधोरेखित केलेली होती. पाकिस्तानी सैनिकांकडून भारताने त्यांची हत्यारे, उपकरणे, सरकारी दस्तावेज, परेड स्थिती व वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी दिलेले आदेश नमूद करण्यासाठी वापरलेल्या डायऱ्या आदी सामग्री पुराव्याच्या स्वरूपात गोळा केली होती. पाकिस्तानच्या नॉर्दन लाईट इन्फ्रन्ट्रीने नियंत्रण रेषा ओलांडून भारतामध्ये घुसखोरी केली होती. कारगिल युद्धामध्ये मारल्या गेलेल्या २५० पाक जवानांवर भारतीय लष्करानेच अंत्यसंस्कार केले. सैन्याच्या कूटनीतीचा विचार केला तर कारगिल युद्ध हे पाकिस्तानसाठी वॉर्टर्लू ठरल्याची

भावना निर्माण झाली.

पाकिस्तानने केलेल्या विश्वासघाताचे पुरावे साऱ्या जगाला दाखविण्यात भारताला यश आले होते. १९७१ साली भारताकडून सपाटून मार खाल्लेल्या पाकिस्तानला कारगिलमध्ये पुन्हा फटका बसला होता. परिस्थितीचा उलगडा झाला तेव्हा पाकिस्तानची साऱ्या जगभर छीथू होऊ लागली. राजनैतिक संघर्षातही कारगिल युद्धासंदर्भात पाकिस्तान अगदी एकटा पडला. त्या देशाची प्रतिष्ठा रसातळाला गेली. दुसऱ्या बाजूस जगात भारताची प्रतिष्ठा वाढली होती!

१७ कारगिल नंतरचा भारत व पाकीस्तान

नियंत्रण रेषेच्या दोन्ही बाजूंकडील लोक कारगिल युद्धात मरण पावले किंवा जखमी झाले. पण सर्वात अधिक नुकसान झाले ते हे की, भारत व पाकिस्तान या दोन देशांचा परस्परांवरील विश्वासच नाहीसा झाला.

कारगिल युद्धानंतर दोनच वर्षांनी आग्रा परिषदेच्या माध्यमातून भारत व पाकिस्तानमध्ये शांतता चर्चा सुरू झाली. पाकिस्तानचे राष्ट्राध्यक्ष व लष्करप्रमुख परवेझ मुशर्रफ यांच्याशी पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी पुन्हा एकदा चर्चेस प्रारंभ केल्याबद्दल अनेक लोकांनी आश्चर्य व्यक्त केले. या परिषदेच्या काही दिवस आधीच मुशर्रफ यांनी राष्ट्राध्यक्षपदाची सूत्रे हाती घेतली होती. लाहोर येथील चर्चेचा गाशा गुंडाळणारे, कारगिलचे युद्ध छेडणारे, पाकिस्तानमधील लोकशाही सरकार उलथविणारे अशी अत्यंत नकारात्मक प्रतिमा असलेल्या परवेझ मुशर्रफ यांच्याशी वाजपेयी यांनी पुन्हा चर्चा करावी म्हणजे आिश्चतच-अशी अनेकांची भावना झाली होती. पाकिस्तानातील व बाहेरच्या देशांतील लोकांना मुशर्रफ यांच्याबद्दल पुरेसा विश्वास वाटत नव्हता, ही वस्तुस्थिती खुद्द मुशर्रफ यांनीही मान्य केली होती. आग्रा परिषदेत पाकिस्तानला भारताने भावनिक आवाहन केले होते व त्याचे दूरगामी परिणाम होणार होते. पाकिस्तानात सत्तेवर आलेल्या मुशर्रफ यांच्यासमोर वैयक्तिक व राष्ट्रीय अडचणी आ वासून उभ्या होत्या. राष्ट्रीय स्तरावर पाकिस्तानी राज्यकर्त्यांविषयी जनमानसात असलेली नफरत, आंतरराष्ट्रीय समुदायाची पाकिस्तानवर रोखलेली संशयी नजर, अनेक बंधनांमुळे पाकिस्तानची ढासळलेली अर्थव्यवस्था या सर्वांचा नकारात्मक परिणाम तसेच भेडसावणाऱ्या अन्य समस्यांमुळे राज्यशकट चालविणे मुशर्रफ यांच्यासाठी म्हणावे तितके सोपे नव्हते. हे सर्व पैलू कोणत्या ना कोणत्या रूपाने कारगिल युद्धाशी निगडित होते.

१४ मार्च २००१ रोजी आग्रा परिषदेमध्ये दोन्ही देशांतल्या जनतेमध्ये निकटचा संपर्क वाढविण्यावर जोर देण्यात आला. अशा उपायांनीच भारत व पाकिस्तानमध्ये विश्वासाचे वातावरण निर्माण होईल, असे संयुक्त निवेदनात दोन्ही देशांनी म्हटले. राष्ट्रपती के. आर. नारायणन यांनी दिलेल्या मेजवानीप्रसंगी बोलताना परवेझ मुशर्रफ म्हणाले की, 'दोन्ही

देशांमध्ये उत्तम संबंध निर्माण होण्यासाठी योग्य तोडगे शोधले पाहिजेत. दोन्ही देशांच्या जनतेतील संपर्क वाढावा, व्यापारवृद्धी व्हावी, जुनी-पुराणी मते बाजूला ठेवून मतभेद गाडले जावेत, अशी पाकिस्तानची प्रामाणिक इच्छा आहे. दोन्ही देशांतील लोकांच्या ताकदीचा उपयोग सामाजिक, आर्थिक विकासासाठी, गरिबी निर्मूलन, प्रगती, समृद्धी निर्माण करण्यासाठी केला जावा, असे मला वाटते.'

असे भावनिक उद्गार काढणारे मुशर्रफ लवकरच आपल्या मूळ पदावर घसरले. दोन्ही देशांत सुरू असलेली शांती-चर्चा पुन्हा एकदा ठप्प झाली. २००१ सालच्या आग्रा परिषदेच्या आधी मी काहीजणांशी बोलताना मुद्दा मांडला की, 'मुशर्रफ आग्रा परिषदेसाठी खुल्या मनाने येत असले तरी त्यांच्या अजेंड्यावर जम्मू-काश्मीर हाच विषय प्रामुख्याने आहे. पाकिस्तानमध्ये जम्मू-काश्मीरचा प्रश्न हा जनतेपेक्षा लष्कराच्या दृष्टीने महत्त्वाचा बनलेला आहे.' जम्मू-काश्मीरचा प्रश्न व अण्वस्त्रे या दोन मुद्द्यांवर मुशर्रफ आपल्या चर्चेत भर देतील, अशी माझी अटकळ होती. ती खरी ठरली. आग्रा परिषदेत आपल्या हाती फारसे काही लागणार नाही, हे लक्षात आल्यावर नवी दिल्लीतून रात्री आदळआपट करून परवेझ मुशर्रफ हे इस्लामाबादला तातडीने रवाना झाले. परस्पर सहमतीने निवेदन जारी करायचे ठरले असूनसुद्धा, असे काहीही न होता आग्रा परिषदेचे सूप वाजले. त्यावेळचे भारताचे परराष्ट्र व संरक्षणमंत्री जसवंतसिंग यांच्या मते, काही छोट्या कुरबुरींमुळेच आग्रा परिषद अयशस्वी ठरली. पाकिस्तानचे सारे लक्ष काश्मीर प्रश्नावर केंद्रित झालेले होते. तर भारताला आपली अखंडता व धर्मनिरपेक्ष ओळखीला तडे जाऊ द्यायचे नव्हते. आग्रा परिषद विफल झाल्यानंतरही पाकिस्तानशी चर्चा करण्याचे धोरण यापुढेही कायम ठेवण्यात येणार असल्याचे भारताने स्पष्ट केले होते.

आग्रा परिषदेमध्ये दोन्ही देशांतील लष्करांत परस्परांविषयी विश्वास निर्माण व्हावा, यासाठी पावले उचलली जायला हवी होती. मात्र, पाकिस्तान फक्त काश्मीर प्रश्नाभोवतीच घुटमळत राहिला. आपण एक चलाख राजकीय नेतेदेखील आहोत, हे सिद्ध करायची पुरेपूर संधी मुशर्रफ यांनी साधली. मुशर्रफ यांनी आग्रा परिषदेदरम्यान कसलाही विधिनिषेध बाळगला नाही. भारत सरकारशी चर्चा सुरू असताना दुसऱ्या बाजूला काश्मीरमधील फुटीरतावादी संघटनांच्या नेत्यांना भेटण्याची चलाखीही मुशर्रफ यांनी दाखविली.

इथे एक महत्त्वाचा प्रश्न निर्माण होतो की, जर तुमचा परस्परांवर विश्वासच नसेल, तर त्यांच्यात समझोताही होऊ शकणार नाही. भारत व पाकिस्तान यांच्या संबंधांबाबत बोलताना लोक भावुक होतात. पाच दशकांहून अधिक काळ चाललेल्या संघर्षामुळे हे दोन्ही देश परस्परांकडे संशयाने पाहू लागले आहेत. आग्रा परिषदेला प्रसारमाध्यमांनी अवास्तव प्रसिद्धी दिल्यामुळे जनभावनाही काहीशा उचंबळून आल्या होत्या. आग्रा परिषद पार पडल्यानंतर एक वर्षाच्या आतच भारतीय संसदेवर पाकिस्तानी दहशतवाद्यांनी १३ डिसेंबर २००१ रोजी हल्ला केला. यावेळी झालेल्या चकमकींत पाच दहशतवादी, दिल्लीचे सात पोलीस व संसद भवनातील एक कर्मचारी मरण पावला. ऑक्टोबरमध्ये जम्मू व काश्मीर विधानसभेच्या इमारतीवरदेखील असाच हल्ला चढविण्यात आला होता. मात्र, संसद भवनावरील हल्ला हा जरा जास्तच भेदक होता. हा हल्ला केवळ संसदेवर नाही, तर संपूर्ण भारतावरच होता. या हल्ल्यानंतर पंतप्रधान वाजपेयी यांनी घोषणा केली की, 'भारत गेल्या दोन दशकांपासून दहशतवादाशी लढत आहे. आम्ही कोणत्याही प्रकारच्या आव्हानाचा मुकाबला करण्यासाठी तयार आहोत.'

पंतप्रधानांच्या या वक्तव्यामध्ये काहीसा निराशेचा सूर होता. भारताची सहनशक्ती आता संपत चालली आहे, याचे स्पष्ट संकेत वाजपेयी यांनी आपल्या भाषणातून दिले होते. १५ डिसेंबर रोजी प्रत्युत्तरादाखल भारत सरकारने आपल्या लष्कराला 'ऑपरेशन पराक्रम' या नावाने शीघ्र कारवाई मोहीम राबविण्याचा आदेश दिला. आता केवळ इशारे देत बसण्याची वेळ नव्हती. १९७१ सालच्या युद्धानंतर भारताने संसद हल्ल्यानंतर प्रथमच सीमेवर इतक्या मोठ्या प्रमाणावर सैन्याची जमवाजमव केली असेल. कारगिल युद्धामध्ये नव्हते इतके सैनिक सीमेवर तैनात करण्यात आले. पाकिस्तानला लागून असलेल्या सीमेवर भारतीय सैन्याची मोठ्या प्रमाणावर चाललेली जमवाजमव करण्याची प्रक्रिया अवघ्या दहा दिवसांत पार पडली. मात्र, ती इतक्या वेगानेही झाली नाही, की शत्रूच्या गोटात खळबळ माजेल. यावेळी भारताच्या लष्करप्रमुखपदावरून मी निवृत्त झालो होतो. माझ्यानंतर या पदाची सूत्रे जनरल एस. पद्मनाभन यांनी स्वीकारली होती. ११ जानेवारी २००२ रोजी एका पत्रकार परिषदेत त्यांनी सांगितले की, भारतीय सैन्याची सीमेवरील तैनाती पूर्ण झाली असून, पुढील कारवाईसाठी सैन्य केंद्र सरकारकडून येणाऱ्या आदेशाची वाट पाहत आहे. त्यानंतरच्या दहा महिन्यांत असे दोन प्रसंग आले की, भारत युद्धाच्या उंबरठ्यावर येऊन ठेपला होता. संयुक्त राष्ट्रांच्या जाहीरनाम्यातील ५१ व्या अनुच्छेदाद्वारे रक्षणासाठी कोणत्याही देशाने शत्रूविरोधात छेडलेले युद्ध न्याय्य ठरविले गेले आहे. कारगिल युद्धादरम्यान भारताने नियंत्रण रेषा पार

करून पाकिस्तानी भूमीवर पाऊल टाकले असते तर दोन्ही देशांच्या संबंधांमध्ये आज कदाचित वेगळा परिणाम साधता आला असता.

संरक्षणदृष्ट्या २००१ हे वर्ष पाकिस्तानसाठी खूपच कठीण गेले. ९/११ च्या झालेल्या भीषण हल्ल्यानंतर अमेरिकेने पाकिस्तानकरिता आपल्या मित्रराष्ट्रांची आघाडी बांधून जागतिक दहशतवादाविरोधात लढा उभारला. परंतु आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद्यांचा अड्डा बनलेल्या पाकिस्तानला धडा शिकविण्याकडे मात्र अमेरिका काणाडोळा करते आहे, हा एक प्रकारे भारताला खिजविण्याचाही प्रकार आहे.

१८ पाकीस्तान सुधारेल का ?

भारत हा आर्थिक व संरक्षणदृष्ट्या भविष्यकाळामध्ये महाशक्ती म्हणून उदयाला येणार हे निश्चितच आहे. ही प्रगती आपला देश येत्या वीस वर्षांमध्ये साध्य करेल असा अंदाज व्यक्त केला जातो. भारताचे राष्ट्रीय ठोकळ उत्पन्न सर्व युरोपियन देशांपेक्षा अधिक होणार आहे. दक्षिण आशियातील सर्वात मोठे आर्थिक केंद्र अशी भारताची प्रतिमा होणार आहे. जम्मू विद्यापीठाचे कुलगुरू प्राध्यापक अमिताभ मट्टू यांच्या मते, २०२० सालापर्यंत भारताचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये मोठा दबदबा निर्माण झालेला असेल. त्यामुळे महाशक्ती बनण्यामध्ये आपल्या देशाला विशेष अडथळे येण्याचे कारण नाही.

पाकिस्तानसंदर्भात भारताने नवीन धोरण आखणे जरुरीचे आहे असे सांगून प्राध्यापक अमिताभ मट्टू यांनी पाच कलमी कार्यक्रमच दिला आहे. त्यानुसार

- पाकिस्तानमध्ये जोपर्यंत सत्तासूत्रे लष्कराच्याच पाठबळावर हलविली जात आहेत, तोपर्यंत दक्षिण आशियामध्ये दीर्घकालीन शांतता व सत्तासंतुलन साधले जाणे कठीण आहे. असे असले तरी पाकिस्तानमध्ये जो कोणी सत्तेवर असेल, त्याच्याशी शांततेकरिता संवाद साधणे आवश्यक आहे.

- परवेझ मुशर्रफ व त्यांचे अनुयायी भारताचा सातत्याने द्वेषच करतात, मात्र या लोकांनी जिहादी गटांना पाठिंबा देण्याचे आता थांबविले पाहिजे. जिहादी गटांना नेस्तनाबूत करण्यासाठी आपली सर्व शक्ती मुशर्रफ यांनी पणाला लावली पाहिजे.

- पाकिस्तानातील सुविद्य नागरिकांशी चर्चा केली पाहिजे, तसेच दोन्ही देशांतील जनता संवादाद्वारे अधिक जवळ कशी येईल याचे प्रयत्न केले पाहिजेत.

- भारत व पाकिस्तान या दोन देशांच्या संबंधांमध्ये अडथळा आणणाऱ्या छोट्या छोट्या गोष्टींचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे.

- भारत व पाकिस्तानमधील शत्रुत्वाची धग कमी झाली तरच काश्मीरच्या प्रश्नावर योग्य तोडगा निघू शकेल. दक्षिण आशियामध्ये त्यानंतरच आर्थिक ताळमेळ व विश्वास निर्माण होईल. दोन्ही देशांच्या जनतेने परस्परांशी निकट संपर्क साधत असतानाच व्यापार-उदीमातही वाढ करण्याच्या विचार करायला हवा.

पाकिस्तानशी भविष्यामध्ये संबंध राखण्यासाठी भारताच्या धोरणांमध्ये बदल होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. पाकिस्तानबरोबर असलेले सर्व मतभेदांचे मुद्दे सोडविताना त्या देशातील जनतेच्या प्रतिक्रियांचे भानही राखले जावे, असेही मट्टू यांचे मत आहे.

पाकिस्तानमध्ये जोवर लोकशाही सरकार प्रदीर्घ काळासाठी सत्तेवर येत नाही, राज्यघटनेच्या चौकटीत राहून देशाचा कारभार हाकणारा कणखर नेता जोपर्यंत लाभत नाही, तोपर्यंत सरकारी कारभार, विदेशी नीती, आर्थिक प्रगती या क्षेत्रांमध्ये पाकिस्तान कायमच पिछाडीला राहणार. पाकिस्तान लोकशाही राजवट अस्तित्वात आल्यास, पाकिस्तानी लष्कराच्या भारतविरोधाची धार थोडी कमी होण्यास मदतच मिळणार आहे. पाकिस्तानमध्ये जेव्हा जेव्हा लोकशाही सरकार अस्तित्वात आले, त्या त्या वेळी काश्मीरचा मुद्दा किंवा भारतविरोध यावरून आक्रस्ताळेपणा कमी प्रमाणात होई. १९९१ साली काश्मीर प्रश्न हा निवडणूक प्रचाराचा प्रमुख मुद्दा न बनविताही नवाज शरीफ सत्ता मिळवू शकले ही बाब लक्षणीय आहे.

भारताला नेहमी शत्रूच्याच रूपात उभे करणे हा पाकिस्तानी लष्कराचा आवडता खेळ आहे. त्यामुळे पाकिस्तानी राजकारणही बहुधा भारतद्वेषाभोवतीच घुटमळत असते. अशा मतलबी प्रचारामध्ये पाकिस्तानी नेत्यांचा वैयक्तिक व आर्थिक स्वार्थही दडलेला असतो. त्यामुळे पाकिस्तानमध्ये लोकशाहीला मारक अशीच स्थिती निर्माण झाली. या देशात लोकशाही राजवटीला अस्थिरतेचा शाप का आहे याचे भान ही वस्तुस्थिती समजावून घेतल्यास येऊ शकते.

ऑक्टोबर २००२ मध्ये अत्यंत नाट्यपूर्ण रीतीने निवडणूक जिंकलेल्या राष्ट्राध्यक्ष परवेझ मुशर्रफ यांना काही राजकीय पक्षांना सोबत घेऊन वाटचाल करणे भाग पडले. मात्र तरीही

पाकिस्तानी राजकारणावरील लष्कराची पकड तीळमात्रही ढिली झाली नाही. उलट पाकिस्तानात एप्रिल, २००४ मध्ये राष्ट्रीय सुरक्षा परिषदेची स्थापना करून लष्कराने तेथील राजकारणावर आपले वर्चस्व अधिक गहिरे केले आहे. सध्याच्या स्थितीत सत्ताधारी तसेच विरोधी पक्षांकडे एकही विश्‍वासार्ह नेता नाही. हे दोन्ही पक्ष फाटाफुटीच्या उंबरठ्यावर उभे आहेत. एखाद्या मुद्यावर लष्करामध्ये एकमत निर्माण होईल असा प्रयत्न करणेही व्यर्थ आहे. मुलाहिदा मजलिस-ए-अमाल (एमएमए), जमात-ए-इस्लामी व जमात-ए-उलेमा इस्लाम (जेयूआय) व पाकिस्तान मुस्लिम लीग कायदे आझम (पीएमएलक्यू), या पक्षांमध्ये कमालीचे मतभेद आहेत. लष्कराच्या पाठबळाशिवाय यातील एकही पक्ष धडपणे उभा राहू शकत नाही. पाकिस्तानमध्ये जातीय व सामुदायिक मतभेदांनी विषाक्त स्वरूप प्राप्त केलेले आहे.

पाकिस्तानातील अंतर्गत राजकारणाला गटारगंगेचे स्वरूप आलेले आहे. लष्करी राजवट संपवू, या आश्‍वासनाला मुशर्रफ यांनी अनेकदा वाटाण्याच्या अक्षता लावल्या. त्या देशात लोकशाही राजवट यावी, मध्यमवर्गीय राजकारण करणारे पक्ष व कार्यकारिणीच्या संस्था निर्माण व्हाव्यात यासाठी परवेझ मुशर्रफ यांनी दखलपात्र प्रयत्न केलेले नाहीत. लष्कराचे राजकारणावरील वर्चस्व कायम आहे. दहशतवाद व धर्मांधता वाढविणाऱ्या संस्थांचा नायनाट करण्याचे काम पाकिस्तानचे लष्कर का करीत नाही, हा संशोधनाचा विषय आहे.

पाकिस्तानातील भूदलाकडे त्या देशाची सत्तासूत्रे आहेत, असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. भारतामध्ये असलेली लोकशाही व्यवस्था पाकिस्तानसाठी अजून तरी स्वप्नवतच आहे. दक्षिण आशियातील घडामोडींच्या अभ्यासिका सी. स्चैफर यांचे असे मत आहे की, पाकिस्तानमध्ये राजकारणाची प्रगती होण्यामध्ये तेथील लष्कर हाच प्रमुख अडथळा आहे. यासंदर्भात प्रख्यात संरक्षणतज्ज्ञ ॲशले टेलिस यांचे मत असे आहे की, पाकिस्तानात लोकशाही सरकार अस्तित्वात आले. सध्याच्या समस्यांमधून तो सहीसलामत बाहेर पडेल असे समजणे दूधखुळेपणाचे आहे. कोणत्याही राजकीय व सामाजिक सुधारणांचे उद्दिष्ट डोळयासमोर न बाळगता कार्यरत असणाऱ्या पाकिस्तानी सरकारला अमेरिकेच्या पाठिंब्यामुळे आणखी स्फुरण चढते. त्यातून पाकिस्तानी लष्कर अधिकाधिक सत्ताकांक्षी होत चालले आहे. राष्ट्राध्यक्ष परवेझ मुशर्रफ यांच्या सहा वर्षांच्या कारकिर्दीनंतरही या देशात मोकळे राजकीय वातावरण निर्माण होऊ शकलेले नाही.

पाकिस्तानचे ठोकळ राष्ट्रीय उत्पन्न ७५ अब्ज डॉलर्स इतके आहे तर त्या देशाची ¯ाýयशक्ती २९५ अब्ज डॉलर्स इतकी आहे. देशातील एकतृतीयांश जनता दारिद्र्यरेषेखाली जगते आहे तर २१ टक्के जनता दारिद्र्यरेषेच्या वर आहे. ग्रामीण व शहरी भागात मोठ्या प्रमाणावर बेकारी आहे. साक्षरतेचे प्रमाण ३५ ते ४० टक्के इतके आहे. पाकिस्तान आपल्या राष्ट्रीय ठोकळ उत्पन्नापैकी फक्त २ टक्के रक्कम शिक्षणावर खर्च करते. त्या देशाची औद्योगिक प्रगतीही यथातथाच असल्याने आधुनिकीकरणाचे वारे तेथे पोहोचण्यास काहीसा वेळ ल ागेलच. सार्वजनिक आरोग्य व अन्य सामाजिक सेवांची स्थितीही यथातथाच आहे. सध्या पाकिस्तान राष्ट्रीय ठोकळ उत्पन्नापैकी ४ टक्के रक्कम संरक्षणावर खर्च करतो. भारतामध्ये लष्कराचे आधुनिकीकरण सतत सुरू असले तरी हा देश आपल्या राष्ट्रीय ठोकळ उत्पन्नापैकी फक्त अडीच टक्के रक्कम संरक्षणसज्जतेवर खर्च करतो, हे येथे लक्षात घेणे गरजेचे आहे. पाकिस्तानने गेल्या काही वर्षांत आपल्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्याचे प्रयत्न चालविले आहेत. विकास दरात वाढ, तोटा कमी करणे, चलन फुगवटय़ाला आळा घालणे अशी काही सकारात्मक कामे मुशर्रफ यांच्या सत्ताकाळात झाली असली तरी त्यावरून चोरही साधू ठरत नाही.

भारताला धडा शिकविण्यासाठी कटकारस्थाने रचून परवेझ मुशर्रफ यांनी कारगिलचे युद्ध घडविले. या युद्धात व त्यानंतर लागोपाठ झालेल्या राजनैतिक चर्चांमध्ये पाकिस्तानने भारताकडून कायम पराभवच पत्करला आहे. मुशर्रफ व त्यांच्या बाशिंद्यांची खुमखुमी अजूनही कमी झालेली नाही. पुन:पुन्हा ‘कारगिल’ घडविणाच्या धमक्या पाकिस्तान देत असते. पण लक्षात ठेवा, भारत हा एक महान देश आहे. पाकिस्तान तर त्याच्यापासूनच निर्माण झालेला आहे. पाकिस्तान आपले ‘मूळ’ विसरून भारताच्या ‘मुळावर’ येऊ पाहील तर त्याला त्याचे ‘कूळ’ आठवून देण्याची धमक भारतामध्ये नक्कीच आहे! मुशर्रफ यांनी हे ध्यानात ठेवलेले बरे!